

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української мови та славістики

Кваліфікаційна робота

**Фразеологізми з національно маркованими
компонентами: лінгвістичний аналіз і методика
їх вивчення в школі**

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма
«Середня освіта (Українська мова і література, англійська мова)»

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Палка Лілії Іванівни

науковий керівник:
доктор філософії, викладач
Матвеева Наталія Романівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ	6
1.1. Сучасні аспекти вивчення фразеологізмів	7
1.2. Природа фразеологічних одиниць, їх генеза та основні джерела розвитку фразеологічного фонду	15
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО ОЗНАЧЕНИМ КОМПОНЕНТОМ	25
2.1. Дієслівні фразеологічні одиниці з національно маркованим елементом	28
2.2. Іменникові фразеологізми з національно означеним компонентом	44
2.3. Фразеологічні одиниці вигукowego типу з національною семантичною домінантою	51
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО ОЗНАЧЕНИМ КОМПОНЕНТОМ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	62
3.1. Роль фразеології у формуванні мовно-культурної компетентності та місце фразеологічного матеріалу з національною семантикою в освітніх ресурсах	62
3.2. Методичні принципи, новітні методи та прийоми роботи з фразеологізмами на уроках української мови	68
ВИСНОВКИ	77
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	80

ВСТУП

Фразеологічний склад мови є важливим компонентом національно-мовної картини світу, адже саме фразеологізми віддзеркалюють історичний досвід, духовні цінності та культурні традиції народу. Особливу увагу в сучасних лінгвістичних студіях привертають фразеологізми з національно означеним компонентом, оскільки їхня семантика нерозривно пов'язана з культурно-етнічними реаліями, символами та стереотипами. Такі одиниці здатні репрезентувати специфічні уявлення про світ, типовий ментальний код нації, а також бути засобом творення національної ідентичності.

Попри значний науковий інтерес до фразеології, питання вивчення національно маркованих фразеологізмів у закладах загальної середньої освіти досі залишаються недостатньо опрацьованими. Традиційні методи роботи часто зосереджуються на механічному запам'ятовуванні значень, що не сприяє глибокому розумінню культурного підґрунтя цих одиниць. У контексті освітніх реформ, спрямованих на формування компетентісно орієнтованого навчання української мови, актуальним є впровадження інноваційних методик, які б підсилювали пізнавальну активність учнів, розвивали їхню мовну інтуїцію й уміння інтерпретувати культурно значущі мовні явища. Таким чином, дослідження спрямоване на осмислення фразеологічної спадщини українців як важливої складової нації та на пошук ефективних шляхів її інтеграції в сучасний освітній простір.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою поєднання лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів із сучасними методичними підходами до їх опрацювання у старшій школі. Це відкриває можливості для поглиблення мовної та культурної компетентностей учнів, сприяє вихованню поваги до національної спадщини та розвитку загальної мовної ерудиції.

Мета дослідження – проаналізувати структурно-семантичні особливості фразеологізмів із національно означеним компонентом і визначити ефективні інноваційні методи їх вивчення в старшій школі.

Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- охарактеризувати теоретичні засади вивчення фразеологізмів з акцентом на національно-культурний аспект;
- визначити основні типи національно означених фразеологічних одиниць та їхні семантичні параметри;
- простежити зв'язок форми й змісту таких фразеологізмів у структурі мовної картини світу;
- проаналізувати сучасні методики навчання фразеології та оцінити можливості їх застосування під час роботи з досліджуваним матеріалом;
- запропонувати систему вправ і прийомів, спрямованих на активізацію засвоєння національно маркованих фразеологізмів старшокласниками.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці з національно означеним компонентом та процес їх вивчення і викладання у старшій школі з використанням сучасних методик.

Предметом дослідження є структурно-семантичні характеристики фразеологізмів із національно означеним компонентом та методичні підходи до їх викладання у старшій школі, що забезпечують формування мовної, комунікативної та культурологічної компетентності учнів.

Джерельною базою є словники та фразеологічні довідники, що містять опис фразеологізмів із національно маркованими компонентами, зокрема «Словник української мови» в 11 томах, «Словник фразеологізмів української мови» / уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук.

Методи дослідження включають: теоретичні методи – аналіз, порівняння, узагальнення наукових джерел із фразеології, педагогіки та методики навчання мови; систематизація фразеологізмів із національно-

означеним компонентом; емпіричні методи – спостереження та анкетування учнів для виявлення рівня знань і уявлень про фразеологізми; експериментальні уроки з опрацювання фразеологічних одиниць; тестування результатів навчання; лінгвістичні методи – семантичний та структурний аналіз фразеологізмів, класифікація за компонентами та функціями; методи узагальнення результатів – інтерпретація результатів для формування методичних рекомендацій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному підході до вивчення фразеологізмів із національно означеним компонентом, що поєднує лінгвістичний і методичний виміри, а також у розробленні практичних рекомендацій для впровадження інноваційних технологій їх опанування.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні структурно-семантичних характеристик національно маркованих фразеологічних одиниць і поглибленні розуміння їхнього культурного потенціалу. Практична цінність полягає у можливості застосування результатів у навчальному процесі старшої школи, підготовці словникових матеріалів, дидактичних посібників і методичних рекомендацій.

Практичне значення роботи сприяє розширенню емпіричної бази досліджуваної групи лексики. Результатами дослідження можуть скористатися вчителі на уроках української мови під час вивчення лексикології, у позакласній та гуртковій роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було виголошено на Всеукраїнській студентській конференції «Актуальні питання сучасної філології та журналістики».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 72 позиції. Повний обсяг дослідження – 86 сторінки, із яких 79 – основний текст.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Фразеологія, як розділ мовознавства, вивчає стійкі словосполучення та їхні значення, функції й структурні особливості. У сучасній лінгвістиці виділяють кілька основних теоретико-методологічних підходів до дослідження фразеологічних одиниць, кожен із яких розкриває різні аспекти їхньої природи та використання.

1. Лексико-семантичний підхід. Цей підхід фокусується на значенні фразеологізмів, порівнянні їх із значенням окремих слів та аналізі семантичних компонентів. Він дозволяє виділяти: ідіоми з переносним значенням (*«сідати в калюжу»* – робити помилку, потрапляти в неприємності); фразеологізми зі стабільним буквальним значенням (*«пташине молоко»* – солодкий десерт). Лексико-семантичний аналіз допомагає визначити, які одиниці є фразеологічними, а які – просто словосполученнями.

2. Структурний підхід. Вивчає внутрішню будову фразеологізмів, зокрема їхню граматичну та синтаксичну організацію. Основна увага приділяється: структурній стабільності (неможливості заміни ключових компонентів без втрати значення); морфологічним характеристикам елементів; типам структурних моделей ("іменник + іменник", "дієслово + іменник", "дієслово + прислівник").

Цей підхід дозволяє класифікувати фразеологізми за їхньою формальною будовою та виявляти закономірності створення нових стійких виразів.

3. Функціонально-прагматичний підхід. Зосереджується на комунікативній функції фразеологізмів у мовленні. Він вивчає: емоційно-експресивну роль (*«тримати камінь за пазухою»* – приховувати злі наміри); стилістичне забарвлення (нейтральне, розмовне, книжне, фольклорне); контекстуальне використання у художній та офіційній мові.

Прагматичний аналіз дозволяє оцінити, як фразеологізми впливають на сприйняття тексту та мовного актора.

4. Культурологічний та когнітивний підхід. Цей підхід розглядає фразеологізми як відображення національної картини світу, традицій, ментальності та культурних кодів. Він враховує: походження образів фразеологізмів (тваринні, рослинні, побутові зоометафори); символічне значення компонентів; роль конотативного змісту у передачі культурних асоціацій.

Такий підхід дозволяє виявити національно-культурну специфіку мовних одиниць і сприяє розробці порівняльних досліджень у фразеології

1.1. Сучасні аспекти вивчення фразеологізмів

Фразеологія посідає важливе та самостійне місце в системі мовознавчих дисциплін, оскільки досліджує один із найбільш національно маркованих і культурологічно значущих компонентів мови – стійкі словосполучення. У сучасній лінгвістиці фразеологізми розглядають не лише як структурно-семантичні одиниці, а й як носії етнокультурної інформації, що формують мовну картину світу певного народу.

Фразеологія важлива, оскільки: відображає національний досвід, історичні цінності та світогляд спільноти; забезпечує економну та образну мовну номінацію; додає виразності, експресивності та емоційності висловлюванню; розвивається на стику семасіології, стилістики, лексикології, когнітивної та соціолінгвістики; є об'єктом міждисциплінарних досліджень як культурний концепт.

Упродовж останніх десятиліть фразеологічні одиниці (ФО), або фраземи, посідають провідне місце в мовознавчих студіях, оскільки вони є важливим складником лексико-семантичної системи мови та відображають культурно-історичний досвід народу. Безперечно, фразеологія була й залишається одним із найскладніших і водночас найперспективніших

напрямів сучасних лінгвістичних досліджень. Це пояснюється тим, що її об'єкт виявляє високу семантичну насиченість, структурну специфіку, образність, експресивність і функціональну варіативність, що ускладнює формування одностайності щодо визначення статусу фразеологізмів і підходів до їх систематизації.

На сьогодні в науковому дискурсі все ще лишаються дискусійними такі питання, як «обсяг фразеології, критерії відмежування ФО від інших стійких словосполучень, особливості їхньої мотивованості, ступінь семантичної злитості компонентів, джерела походження, а також варіативність та міжмовні зіставлення» [12]. Саме тому фразеологія вважається галуззю, де наявна значна кількість концепцій і суперечливих поглядів, що спонукає до подальшого розвитку теоретичної бази.

Водночас у сучасній лінгвістиці чітко утвердився антропоцентричний підхід, згідно з яким мова розглядається як відображення людської свідомості, мислення, національного характеру, культурних традицій і цінностей. Вивчення фразеологізмів крізь призму антропоцентризму передбачає акцент на їхньому когнітивному та культурному потенціалі, адже саме у фразеологічних одиницях найбільш повно й виразно вербалізується національно-специфічний компонент мовної картини світу. Такі одиниці слугують своєрідними «знаками культури», що зберігають соціально важливі знання, історичні реалії, звичай і світогляд етносу.

Отже, активізація інтересу до фразеології зумовлена потребою поглибленого осмислення національної самоідентифікації, розвитку міжкультурної комунікації та формування мовної компетентності, спрямованої на розуміння морально-ціннісних орієнтирів суспільства. Саме тому вивчення фразеологізмів із національно маркованим компонентом набуває особливої актуальності як у теоретичній, так і в методичній площині.

Фразеологічний склад мови як невід'ємна частина її системи

виступає важливим джерелом для дослідження світосприйняття та культурних цінностей народу. Сталі вирази не лише відображають спільний життєвий досвід і культурну спадщину носіїв мови, а й дають можливість розглядати мовні явища у тісному зв'язку з історичним розвитком і традиціями нації.

Фразеологічний фонд мови відіграє значну роль в освоєнні як емоційної, так і раціональної сфери людського досвіду. Завдяки йому поглиблюються знання про культуру, побут, матеріальні реалії, а також про характер відображення світу в мовній свідомості. Фразеологізми формують «відчутну інформативну панораму образного кодування довкілля вторинними мовними знаками» [62, с. 148], що є проявом акумулятивної функції мови. Саме в них акумулюються суспільний досвід, традиції, звичаї, історична пам'ять народу; згодом цей накопичений зміст закріплюється в мові та кодифікується в її словниковому складі.

Єдиного та усталеного визначення поняття «фразеологізм» у сучасній лінгвістиці досі не сформовано, так само відсутня й уніфікована термінологія щодо його позначення. У наукових джерелах використовують різні номінації цього явища: фразеологічна одиниця, ідіома, фразеологізм, фразема, фразеологічний зворот. Найчастіше ці терміни трактуються як синонімічні, тому в нашому дослідженні вони застосовуються як взаємозамінні.

Одним із традиційних і водночас дискусійних питань фразеології є співвідношення понять «фразеологізм» і «слово» [46]. Воно охоплює не лише внутрішньофразеологічні проблеми, такі як визначення обсягу фразеології та співвідношення фразеологічного й лексичного значень, а й питання, що виходять за межі безпосередньо фразеології, зокрема взаємозв'язок між фразеологією та лексикологією [32, с. 74].

Дослідження у сфері фразеології свідчать, що й досі залишаються актуальними класичні проблеми цієї науки, зокрема: класифікація фразеологічних одиниць, їхні параметри, ознаки та функції, динаміка

фразеологічної системи, етимологічні аспекти тощо.

Водночас активно формуються нові підходи до дослідження фразеологізмів. Сучасні лінгвістичні дослідження все частіше спираються на антропоцентричну парадигму, у рамках якої особливу увагу приділяють питанням мовної свідомості людини, структури її лексикону та взаємодії індивідуальних і загальних мовних образів світу у різних культурах. До сучасного лінгвістичного дискурсу міцно увійшли поняття «мовна картина світу», «мовне бачення світу» та інші, що беруть свій початок від антропоцентричних уявлень В. Гумбольдта про мову як специфічний спосіб сприйняття світу. Сучасні мовознавці (І. Беженар, О. Городецька, О. Селіванова та ін.) у своїх розвідках акцентують увагу на мовних засобах, що відображають картину світу. У центрі уваги лінгвістів перебуває людина як носій мови та представник певної культури, що зумовлює особливу актуальність лінгвопрагматичного, лінгвокультурологічного, психолінгвістичного та когнітивного підходів до вивчення мовних явищ, процесів та їхніх структур.

Проблеми сучасної фразеології охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із обсягом та специфікою значення фразеологізмів, їхніми характерними ознаками, параметрами, а також структурно-семантичними та функціонально-стилістичними особливостями. Крім того, особлива увага приділяється вивченню системності фразеологічних одиниць у мові, їхнього взаємозв'язку з лексичною та граматичною системою, а також закономірностям формування і функціонування в різних стилях мовлення. Ці питання стають предметом комплексного аналізу, оскільки фразеологізми є не лише лексичними одиницями, а й носіями національної культурної та мовної специфіки, збагачуючи мовну систему засобами експресивності, образності та стилістичної виразності.

Проблематика сучасної фразеології досліджена у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, серед яких слід виокремити Л. Авксентьєва, М. Алефіренка, Г. Артеменка, Глуховцеву, М. Жуйкову, В. і

І. Забіяків, Г. Їжакевич, Ф. Медведєва, Л. Скрипник, Г. Удовиченка, В. та Д. Ужченків та інших. Їхні наукові доробки охоплюють питання класифікації фразеологізмів, визначення рівнів семантичної цілісності, аналіз мотивованості і стійкості значення, а також дослідження функцій фразеологічних одиниць у різних типах мовленнєвих ситуацій і стилях. Водночас сучасні дослідження розглядають фразеологію не лише як теоретичну лінгвістичну проблему, а й у контексті її практичного застосування у навчанні, перекладі, створенні словників і комп'ютерних лінгвістичних ресурсів.

Протягом останнього десятиліття у мовознавстві спостерігається помітне зростання інтересу до неофразеології, яка охоплює новітні тенденції у формуванні фразеологічних одиниць та досліджує процеси їхньої інновації. Особливу увагу сучасні дослідники приділяють вивченню фразеологічних інновацій – новоутворених або трансформованих виразів, які відображають актуальні соціокультурні, політичні, економічні та технологічні реалії, а також процеси словотворення на фразеологічному рівні. Досліджуються також чинники виникнення таких новацій, серед яких лінгвістичні, когнітивні, комунікативні, соціальні та психологічні аспекти, що зумовлюють їхнє поширення, адаптацію та інтеграцію у мовну систему.

Актуальні проблеми неофразеології висвітлюються у працях провідних вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, серед яких А. Григораш, Є. Добриднева, Л. Завгородня, Л. Пашинська, А. Смерчко, Н. Скиба, О. Стишов та інші. Їхні дослідження охоплюють класифікацію нових фразеологічних одиниць, аналіз мотивованості та семантичної цілісності інноваційних виразів, а також виявлення закономірностей їх появи та функціонування у різних стилях мовлення. Значний інтерес викликає також взаємодія традиційної фразеології з неофразеологічними явищами, що дозволяє виявити механізми мовного розвитку та динаміку культурних і соціальних змін, відображених у мові.

До прикладів неофразеологічних одиниць, які активно вживаються у сучасній українській мові, можна віднести:

«*хейтити когось*» — критикувати або висловлювати неприязнь у соцмережах;

«*зливати інформацію*» — розголошувати секрети або дані;

«*сидіти в офлайн*» — тимчасово відмовлятися від користування інтернетом;

«*вийти з чату*» — припинити участь у онлайн-спілкуванні, що часто використовується метафорично;

«*тролити когось*» — навмисно провокувати або висміювати у мережі;

«*швидкий як дрон*» — опис сучасної швидкості, порівняння з технічним об'єктом.

Ці приклади демонструють, як неофразеологічні одиниці формуються під впливом цифрових технологій, глобалізації та змін у соціальній комунікації, збагачуючи українську мову новими образними засобами вираження та актуальними конотативними значеннями.

Розвивається також фраземна концептивістика, що вивчає концептуальний зміст лексичних і фразеологічних одиниць, концепти типу ВОГОНЬ, ВОДА, ЖИТТЯ, ДРУЖБА, ЧОЛОВІК, ЖІНКА, БАТЬКО, МАТИ в українській та інших мовах, а також методи концептуального аналізу у фраземіці (дослідження Н. Венжинович, А. Чаварга, У. Реймонд, Р. Гібс, Н. Наяк, Ж. Краснобаєва-Чорна, Т. Рудюк та ін.).

Окрему увагу в сучасних дослідженнях приділяють фразеологічній деривації, зокрема проблемам трансформацій, модифікацій і варіацій фразеологізмів, механізмам їхнього творення та активним фразеотворчим процесам в українській публіцистиці й художній прозі (дослідження М. Демського, Н. Скиби та ін.).

Також активно вивчається ареальна фразеологія, що охоплює діалектні, регіональні та говіркові особливості фразеологізмів, включно з

творчістю письменників Покуття і Гуцульщини, східнословобожанськими та східностеповими говірками, гуцульськими, верхньонаддністрянськими та лемківськими говірками, а також східноукраїнською фразеологією (дослідження О. Дехтярьової, І. Мілевої, Р. Міняйла, М. Олійника, Н. Романюк, Г. Ступінської, В. та Д. Ужченків та ін.).

Дослідження з фразеологічної аксіології зосереджуються на оцінних одиницях, аксіологічних характеристиках, пейоративності та емотивності у різних мовах, а також на механізмах вираження оцінки та імпліцитного заперечення (А. Гребенюк, І. Карпова, Ж. Краснобаєва-Чорна, С. Олійник, С. Равлюк). Проблеми фразеологічного перекладу вивчають макролінгвістичний підхід, категорії перекладу, смислову еквівалентність, запозичення та збереження художньої виразності у перекладах (Ю. Давиденко, Р. Зорівчак, Д. Мальцева, Л. Пономаренко, В. Скнар).

Національно-культурну специфіку фразеологізмів досліджують через лінгвокультурологічний аналіз, вивчення інтертекстуальних одиниць, символів, кольороназв, флористичних компонентів та етнокультурних рефлексів у різних мовах (дослідження О. Галинської, С. Гурбанської, Р. Каракевича, О. Левченко, Т. Семашка, А. Шестакова та ін.).

Синтаксичну специфіку фразеологізмів досліджують через аналіз структурних і семантичних зв'язків, ступенів фразеологізації речень та синтаксичних функцій у реченні (дослідження А. Загнітка, М. Личука, В. Шинкарука, В. Розгона, Г. Ситар та ін.).

Етнофразеологію розвивають шляхом вивчення етнографічної лексики, паралінгвальних фразеологізмів, етнокодів духовної культури, паремій, а також психокогнітивних і етнокультурних аспектів фразеології (дослідження Т. Григоренка, Г. Демиденка, А. Івченка, З. Коцюби, Л. Савченко, О. Селіванової та ін.).

Велику зацікавленість у сучасній фразеології становить проблема взаємозв'язку мови та мислення, що обумовлює формування

психокогнітивного аспекту фразеології. Цей напрям досліджують О. Баранов, Д. Добровольський, С. Денисенко, О. Левченко, О. Селіванова та ін. Особливої уваги заслуговує робота О. Селіванової, яка запропонувала нову концепцію мотиваційних процесів у фразеологізмах, описавши пропозиційно-диктумну, асоціативно-термінальну, інтеграційно-порівняльну, модусну та змішану мотивації. Авторка простежила закономірності знакової переінтерпретації українських фразеологізмів у мережі культурних кодів етносвідомості (соматичного, біоморфного, просторового, предметного, духовного) та дослідила чинники позначення фразеологізмами концептосистеми народу, узагальнивши результати у монографії.

Розвивається також психолінгвістична грань функціонування фразеологізмів, який пов'язаний із розумінням психологічної природи мовних знаків у комунікації та пізнавальній діяльності. У цьому напрямі фразеологізм розглядають як мовний знак у колі понять, що пов'язані з концепцією зв'язку слова й думки О. Потебні та доробком радянської школи мовленнєвої діяльності і психолінгвістики. Сучасні дослідження акцентують увагу на особливостях сприймання та відтворення ідіом (Н. Дмитрюк, О. Залевська, Н. Ковшова та ін.).

Отже, ключові тенденції сучасних фразеологічних досліджень зосереджуються на вивченні системних властивостей фразеологічних одиниць, цілісності їх значення, стабільності переосмислених словосполучень, здатності виконувати роль членів речення або функціонувати як окремі слова, а також їх стилістичного значення. Не менш актуальним залишається питання класифікації фразеологізмів та розмежування їх на групи. Останнім часом активізувалися дослідження, що розглядають етнолінгвістичні, психокогнітивні, психолінгвістичні та прагмалінгвістичні особливості ФО, зокрема виражальні характеристики, специфіку сприйняття та відтворення, а також ментальні особливості фразеологізмів.

1.2. Природа фразеологічних одиниць, їх генеза та основні джерела розвитку фразеологічного фонду

Фразеологічні одиниці (ФО) становлять стабільні словосполучення, які відзначаються цілісністю значення, фіксованістю структури та специфічними функціями у мовленні. Вони поєднують лексичне і граматичне значення окремих компонентів із фразеологічним значенням, яке часто не впливає прямо зі смислу окремих слів.

Генеза фразеологізмів пов'язана з різними процесами:

Ідіоматизація – історичне або культурне закріплення певного вислову зі специфічним значенням.

Метафоризація та метонімізація – перенесення значень із одного контексту на інший, що створює образність виразу.

Антропоцентричні та когнітивні фактори – вплив мислення, сприйняття світу та культурних уявлень носіїв мови.

Соціокультурні обставини – релігійні, побутові, професійні чи історичні контексти, у яких формується й закріплюється вислів.

Джерела розвитку фразеологічного фонду включають: народну мову та усну традицію (прислів'я, приказки), літературну мову (класичні тексти, художні твори), запозичення з інших мов, професійну та спеціальну лексику (терміни ремесел, наук, мистецтва), мовні інновації (неологізми, неофразеологізми, творчі звороти). Фонд постійно оновлюється, відображаючи культурні, когнітивні та соціальні зміни.

Систематизація відповідних лінгвістичних одиниць була, є і залишається одним із ключових завдань сучасної фразеології. Існуючі класифікаційні схеми як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників базуються на різних принципах, зокрема семантичному, структурному, структурно-граматичному, тематичному, функційному тощо. «Залежно від теоретичного підґрунтя – граматичної будови, рухливості компонентів, стабільності значення, походження тощо – виділяють різні підходи до

класифікації» [37, с. 18].

Семантична класифікація фразеологізмів -одна з перших системних спроб упорядкувати фразеологічні одиниці за змістом, виділяла групи зі спільною семантичною структурою та функціями у мовленні. Вона сприяла систематизації матеріалу, розвитку семантики, стилістики та перекладознавства, а також стимулювала появу когнітивних і лінгвокультурологічних підходів, що враховують ментальні, культурні та прагматичні аспекти використання фразеологізмів.

Фундаментом фразеологічної теорії є оцінка ступеня змін значення слова залежно від його використання в різних синтаксичних та стилістичних умовах фразоутворення.

Проте у процесі дослідження фразеологічного фонду виявилися певні недоліки цієї класифікації: відсутність загального критерію для встановлення фразеологічного статусу, недостатня ясність критерію мотивації значення, обмежена можливість застосування цих критеріїв до всіх одиниць фразеологічного фонду та інші проблеми.

За концепцією семантичної класифікації, визначальним параметром у класифікації фразеологічних одиниць він уважав ступінь смислової цілісності та мотивованості внутрішньої форми. Учений наголошував, що міра мотивованості значення не може розглядатися як універсальний та стабільний критерій фразеологічності, оскільки вона часто виявляється суб'єктивною і залежить від мовної компетенції носія, його фонового досвіду та асоціативних можливостей.

У системі дослідника чітко простежується протиставлення двох основних семантичних ознак:

семантична неподільність – властива фразеологічним зрощенням і єдностям, де значення всього вислову повністю або переважно відмежоване від значень окремих компонентів;

семантична аналітичність – характерна для фразеологічних сполучень, у яких окремі частини зберігають певну лексичну

самостійність, але утворюють усталене смислове ціле.

На цій основі науковці виділяють три основні типи фразеологізмів:

1. Фразеологічні зрощення – абсолютно нерозкладні за значенням сполучення слів із затемненою внутрішньою формою. Вони сприймаються як неподільний мовний знак (напр., «бити байдики», «ні риба ні м'ясо»).

2. Фразеологічні єдності – утворення, у яких образна основа значення ще прочитується, але воно все ж не зводиться до суми складників (напр., «розводити руками», «накивати п'ятами»).

3. Фразеологічні сполучення – стійкі словосполучення з частково вільними компонентами, значення яких є умотивованим і зрозумілим через аналіз окремих слів (напр., «палити цигарку», «цілковита тиша» у певних контекстах).

Запропонована класифікація відкрила шлях до подальших наукових студій у фразеології, адже вперше послідовно продемонструвала різні рівні смислової єдності, які визначають статус фразеологічних одиниць у мовній системі.

Класифікація фразеологізмів, запропонована Р. Зорівчак, базується передусім на семантичному критерії. Дослідниця виокремлює кілька груп:

«1. Одиниці, сформовані шляхом переосмислення складників (тропізація), серед яких:

- а) метафоричні;
- б) гіперболізовані;
- в) метонімічні;
- г) персоніфіковані структури;

2. Фразеологізми, що постали через лексикалізацію:

а) часткове втрачання первинних значень компонентів — фразеологічні порівняння;

б) повне нівелювання вихідних значень — прислів'я, приказки, примовки;

3. Звороти, поява яких пов'язана з архаїзацією;

4. Фразеологізми, що виникли під впливом позамовних факторів» [25, с. 98].

Структурно-граматичний підхід прийшов на зміну семантичній класифікації фразеологізмів. Однією з перших його застосувала Л. Скрипник, яка поділила фразеологічні одиниці на два головні класи: «фразеологізми, що мають структуру словосполучення, співвідносяться за значенням з окремими словами та виконують у реченні функцію його члена (лексичні ідіоми); фразеологізми-фрази, організовані за моделлю простого або складного речення» [55, с. 23].

У контексті нашого дослідження ключове значення мають ті фразеологізми, що корелюють зі словосполученнями. Вони характеризуються наявністю формально-опорного компонента, який і вирізняє їх серед вільних словосполучень.

М. Алефіренко наголошує, «семантико-граматичні розряди на фразеологічному рівні – це сукупність гомогенних фразем, об'єднаних однотипними взаємодіючими смисловими елементами різних структурних рівнів» [2, с. 46]. На його думку спосіб відображення об'єктивної реальності у фразеологізмах, наявність або відсутність у їхніх компонентах граматичних категорій і морфологічних парадигм, особливості їхньої структурно-граматичної організації, а також характер синтаксичного зв'язку з іншими елементами висловлення та функції в реченні дають змогу співвіднести фраземи з лексико-граматичними класами слів. Це, відповідно, дозволяє виділяти «субстантивні, ад'єктивні, дієслівні, адвербіальні та інтер'єктивні фраземи» [2, с. 45–46].

До класу фразеологічних одиниць, що корелюють із реченням, зазвичай зараховують прислів'я, приказки, примовки та подібні стійкі вислови. Однак такі одиниці не становлять семантичної чи структурної цілісності, адже відрізняються як за змістовою організацією, так і за формальними ознаками.

До фразеологізмів із структурою сурядних словосполучень відносять

сталі двокомпонентні, інколи три- чи чотирикомпонентні єдності, що є семантично та синтаксично нерозчленованими й характеризуються однорідністю граматичних властивостей своїх складників.

У сучасній українській мові широко функціонують фразеологізми з тавтологічною побудовою, у яких поєднуються однокореневі слова. Найчастіше компоненти таких одиниць пов'язуються сполучниками сурядності, проте нерідко трапляються й безсполучникові конструкції.

Здебільшого такі фразеологічні звороти виконують функцію образних характеристик особистості, відображаючи риси її поведінки. У багатьох іменних фразеологізмах стрижневим компонентом є іменник, що позначає частин тіла, птахів, тварин тощо, і водночас метафорично описує людину.

У подібних фразеологізмах складники найчастіше поєднані сурядними сполучниками, хоча лише в окремих випадках у їхньому складі з'являється національно маркований елемент. Переважна частина таких одиниць має структуру підрядних словосполучень. Дієслівні фразеологізми з підрядною організацією демонструють значну морфолого-синтаксичну варіативність. Головним компонентом виступає дієслово, що називає дію, стан або процес і виконує роль предиката. У позиції залежного компонента зазвичай уживаються іменники, однак інколи залежними можуть бути й субстантивовані прикметники, прислівники, займенники або інфінітивні форми дієслова.

Дієслівні фразеологізми переважно використовують для опису різноманітних дій у сфері суспільних відносин, міжособистісної комунікації, а також для передавання емоційного чи психічного стану людини. У більшості випадків вони виникли на основі вільних словосполучень: первісно називали звичайні фізичні дії, але з часом піддалися образному переосмисленню та семантичному розширенню. Унаслідок цього такі мовні одиниці втратили буквальний зміст і почали позначати риси поведінки особи, її взаємини з оточенням, ставлення до

праці та інші соціально й психологічно зумовлені характеристики.

Відомо, що значна частина дієслівних фразеологічних одиниць має витоки у професійно-виробничій діяльності людини. Деякі з них походять від колись вільних словосполучень, які позначали дії тварин, дії людини, спрямовані на тварин, або ж характеризували стан чи поведінку предметів.

Ю. Прадід запропонував власну класифікацію фразеологізмів, виокремивши їх на «семантико-граматичні типи (розряди): 1) субстантивні (іменникові), 2) ад'єктивні (прикметникові), 3) дієслівні, 4) адвербіальні (прислівникові) та 5) вигуківі одиниці» [48].

Дослідник поділив фразеологічні одиниці на дві групи: по-перше, ті, у яких граматичну природу можна чітко встановити (зокрема іменникові та дієслівні фразеологізми), і, по-друге, одиниці, що поєднують категоріальні риси двох чи більше частин мови. Через це їхні межі визначаються нечітко. «Зазвичай такі фразеологізми, у складі яких складно або й неможливо виділити граматично провідний елемент» [48].

У дослідженні зосереджуємо увагу на іменникових, дієслівних та вигуківих фразеологізмах, оскільки саме ці типи становлять більшість у нашій картотеці (прикметникові та прислівникові одиниці не розглядаємо).

Проблематика національно маркованих фразеологізмів і питання їх класифікації перебувають у полі наукових зацікавлень чималої кількості дослідників, серед яких Я. Бойко, М. Бондар, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, Ж. Колоїз, Н. Шарманова та ін.

Етнокультурні особливості можуть проявлятися на будь-якому мовному рівні, проте найчастіше національну маркованість пов'язують саме з лексичними та фразеологічними одиницями. Здебільшого це назви предметів побуту, елементів одягу, представників флори й фауни тощо. Станом на сьогодні лише частина всього фразеологічного багатства української мови входить до складу її літературної норми.

Н. Венжинович пропонує класифікувати фразеологізми за 30 тематичними розрядами. Серед них виокремлено групи, що відображають:

«риси й характеристики людини; її поведінку, дії та вчинки; різні прояви взаємодії особи чи неособи з іншими; мисленнєву та мовленнєву діяльність; фізичний та емоційно-фізичний стани; зовнішні прояви станів; зміну стану людини чи предмета; особливості стану предметів і явищ у довкіллі тощо» [8, с. 113–118].

Фразеологізми характеризуються низкою категорійних властивостей: «їхнє загальне значення зазвичай не впливає прямо зі значень окремих компонентів, хоча самі ці компоненти належать до активно вживаної лексики; вони функціонують у межах конкретних семантичних сфер; у процесі їх виникнення значну роль відіграють етнокультурні чинники; для них властива яскраво виражена антропоцентричність; серед них наявні фразеологічні зрощення, внутрішня форма яких може бути відтворена лише з урахуванням народної духовної традиції» [27, с. 216].

На особливу увагу заслуговує класифікація фразеологізмів із національно маркованим компонентом, розроблена М. Охріменко. Дослідниця виділяє три основні типи таких одиниць:

«1. фразеологізми, у яких відсутні лексеми з національно-культурним змістом, проте національна специфіка розкривається через цілісне значення всього виразу;

2. фразеологізми, що містять національно марковані лексеми та водночас передають національно зумовлене поняття на рівні всього звороту;

3. фразеологізми, у складі яких є національно маркований компонент, однак загальне значення не відображає національно-специфічного змісту» [42].

Дослідниця також звертає увагу на специфіку тематичної диференціації фразеологізмів, відзначаючи, що їх можна класифікувати за такими лексико-тематичними сферами: «харчові продукти та страви; власні імена; тваринний світ; рослинний світ; одяг і взуття; предмети домашнього вжитку; житло та його частини; міфологія та релігія» [42].

Ідеографічна класифікація ареальної фразеології за В. Ужченком побудована за такою схемою: «варіантно-синонімічна група – фразеосемантичне поле – фразеотематична підгрупа – фразеотематична група. Ідеографічний опис відтворює цілісний, комплексний образ світу, який формується завдяки поєднанню пізнавальних і оцінних процесів, тобто відображає картину світу, характерну для конкретної мовної спільноти» [64, с. 52–56]. Вона побудована як багаторівнева система, що дозволяє впорядкувати фразеологічні одиниці за змістовими та тематичними ознаками. Основні рівні класифікації включають:

Варіантно-синонімічна група – об'єднує фразеологізми, які мають близьке або ідентичне значення, відображаючи мовну різноманітність вираження однієї і тієї ж концепції.

Фразеосемантичне поле – ширша категорія, що охоплює сукупність фразеологізмів із спільним семантичним ядром, пов'язаних з певною сферою дійсності або концепту.

Фразеотематична підгрупа – підрозділ у межах фразеосемантичного поля, що класифікує одиниці за конкретнішими тематичними ознаками.

Фразеотематична група – найменший структурний елемент, що формує цілісні тематичні блоки фразеологізмів із чітко визначеним змістовим фокусом.

Такий підхід дозволяє ідеографічно описати фразеологічний склад мови, відображаючи глобальний образ світу, який формується в процесі поєднання пізнавальних, оцінних і культурних процесів певної мовної спільноти.

Л. Соловець, беручи до уваги особливості української матеріальної та духовної спадщини, поділила всі фразеологізми на дві великі групи. «Перша група, пов'язана з духовністю, охоплює: фразеологізми, що стосуються побуту та звичаїв; фразеологізми, пов'язані з родинними обрядами; фразеологізми, які відображають народні знання; фразеологізми, що стосуються народно-календарних звичаїв та уявлень

про природу; фольклорні елементи в українській фразеології; етикетні формули. Друга група об'єднує національно марковані фразеологізми, які відображають матеріальну культуру українців, і включає стійкі вирази, пов'язані з: основними галузями господарства; домашніми промислами; поселенням та житлом; народним одягом; засобами пересування» [58, с. 53].

В. Ужченко та Д. Ужченко запропонували детальну класифікацію фразеологізмів, орієнтовану на спосіб їх формування. Вони виділяють два основні напрями: семантичні процеси, до яких належать метафоризація, метонімізація та евфемізація, та структурно-стилістичні трансформації, що відображають особливості побудови та стилістичного оформлення фразеологічних одиниць.

Дослідники наголошують, що метафоризація у фразеології полягає у перенесенні значення одного об'єкта на інший на основі певної подібності чи аналогії, що дозволяє створювати образні, експресивні та культурно забарвлені вислови. Через цей процес мова збагачується емоційно-оцінними відтінками та образністю, а фразеологізми набувають здатності передавати складні концепти та абстрактні явища через конкретні образи.

Метонімізація у цьому контексті проявляється у заміні одного елемента мовної реальності іншим на основі логічного, причинно-наслідкового або предметно-функціонального зв'язку, що дозволяє створювати більш стислий та виразний спосіб вираження думки.

Евфемізація, у свою чергу, полягає у пом'якшенні або завуальованому вираженні понять, що пов'язані з табуйованими або делікатними сферами людського життя. У результаті такі фразеологізми виконують не лише семантичну, а й соціокультурну функцію, відображаючи мовну та культурну чутливість суспільства.

Загалом підхід В. і Д. Ужченків дозволяє розглядати фразеологічні одиниці не лише як лексичні одиниці, а як багатопланові культурно-семантичні утворення, що поєднують мовну, когнітивну та культурну

інформацію, та створюють образну картину світу мовної спільноти [64].

Таким чином, спираючись на семантичний критерій, визначаємо таку класифікаційну схему фразеологізмів:

- 1) фразеологізми з національно маркованим компонентом на позначення людини;
- 2) фразеологізми з національно маркованим компонентом на позначення реалій тваринного світу;
- 3) фразеологізми з національно маркованим компонентом на позначення реалій рослинного світу;
- 4) фразеологізми з національно маркованим компонентом на позначення реалій природного походження;
- 5) фразеологізми з компонентом на позначення реалій штучного походження: а) посуд; б) одяг; в) харчі; г) приладдя.

Основною категоріальною диференціацією, яка стане фундаментом для лінгвістичного аналізу фактичного матеріалу в підрозділах другого розділу, є наступна:

1. дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом;
2. іменникові фразеологізми з національно маркованим компонентом;
3. вигуківі фразеологізми з національно маркованим компонентом.

Фразеологія, будучи складовою мовної системи, слугує важливим лінгвістичним ресурсом для дослідження світогляду та складових національної культури конкретного народу. Фразеологізми певної мови відображають не лише колективний досвід нації, включаючи фольклорні елементи, а й дають змогу аналізувати мову в контексті історії та культурного розвитку її носіїв.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО ОЗНАЧЕНИМ КОМПОНЕНТОМ

Фразеологічні одиниці вирізняються здатністю акумулювати національно-культурний зміст завдяки образно-асоціативній основі, що зумовлена специфічними для певного етносу умовами їх виникнення. Національно маркований компонент може виражатися як відкрито, так і приховано, виконуючи роль не лише культурного тла фраземи, а й її смислового ядра. Фразеологія української мови, як окремий лексичний масив, репрезентує своєрідність народного світобачення, історичного досвіду, звичаєво-обрядової практики. Оскільки мова є рухливою системою, постійних змін зазнає й її фразеологічний склад, що динамічно реагує на культурні та соціальні трансформації.

Загально визнано, що фразеологічний склад мови є носієм історичної пам'яті, морально-етичного досвіду народу та його уявлень про світ. Саме система традицій, обрядових дій, вірувань і специфічного світобачення визначає зміст і характер формування фразеологічного фонду національної мови.

Фразеологізми репрезентують емоційно-психологічні стани людей у різні історичні періоди: духовну міць, моральні настанови, роздратування, біль, переживання тощо. Вони виступають словесним втіленням народного характеру, відображають внутрішній світ нації та засвідчують безперервний процес формування стійких мовних конструкцій, що з часом переходять до розряду фразеологічних одиниць і слугують їхніми синтаксичними попередниками.

Вивчення, дослідження й аналіз національно маркованого компонента фразеологічного складу мови важливі, тому що без цього неможливо скласти цілісне уявлення про національний менталітет. Можна зустріти думку, що раніше всі фразеологізми були вільними словосполученнями, але через втрату прямого значення, переосмислення, багатовікову історію такі словосполучення усталилися у вигляді стійкої структури. Під час тривалого процесу відбуваються зміни та доповнення певного вислову, оскільки він проходить через багато поколінь життя народу.

Фразеологізми з національно маркованим компонентом становлять особливу групу стійких словосполучень, у структурі яких наявні лексеми, тісно пов'язані з культурно-історичним досвідом певної нації. Такі одиниці відзначаються не лише лінгвальною специфікою, а й широкими культурними конотаціями, що забезпечує їхню виразність та ідентифікаційну функцію в мові.

1. Структура національно маркованих фразеологізмів характеризується:

➤ Стійкістю компонентного складу: заміна або вилучення національно значущого елемента спричиняє руйнування значення (*«пекти раків», «взяти ноги на плечі»*).

➤ Синтаксичною організацією: словосполучення (іменні, дієслівні, прислівникові моделі): *«брати гору», «ловити гав», «як вареники в маслі»*; реченнєві конструкції пареміологічного характеру: *«Де згода в сімействі – там мир і тишина»*; *«Ситий голодного не розуміє»*.

➤ Моделюванням за типовими українській мові образними схемами, пов'язаними з побутом, природою, етнічними реаліями: козацькому роду нема переводу, пан або пропав.

2. За семантичною організацією такі фразеологізми:

➤ є цілісними у сприйнятті значення – внутрішня форма часто затемнена, але зберігає культурні імплікації;

- мають яскравий оцінний та конотативний потенціал, що заснований на етнічних стереотипах, ментальних моделях, звичаях народу;
- репрезентують ключові концепти української національної картини світу: *хата, борц, вишиванка, козак, жито, калина* тощо;
- актуалізують культурну пам'ять, виявляючи зв'язок з історичними подіями, традиційною обрядовістю, міфологічними уявленнями («*іти на Січ*», «*козак з м'яким серцем*»).

У семантичному плані національно марковані фразеологізми можуть передавати:

- характерологічні риси людини: «*з глечика не вилазить*» (про пияка), «*бодай коза з 'їла*» (негативне побажання);
- етнокультурні уявлення про цінності: «*своя хата – своя правда*», «*без верби і калини нема України*»;
- історико-мілітарні конотації: «*козак – душа правдива*», «*підняти булаву*».

Наявність національно маркованого компонента забезпечує:

- образність і національну впізнаваність фразеологізму;
- високий ступінь семантичної конденсації: лаконічне вираження значущих культурних змістів;
- збереження етнокультурного коду, що виконує функцію передачі традиційних моделей поведінки й мислення.

Таким чином, структурно-семантичні параметри фразеологізмів із національно маркованим компонентом формуються через тісну інтеграцію мовного знака та культурного контексту. У них акумульовано національно специфічні знання про світ, що робить їх цінним матеріалом для лінгвокультурологічних і фразеологічних досліджень, а також для навчальної практики.

Аналіз емпіричного матеріалу підтверджує, що у фразеологічних одиницях зберігаються символи, нерозривно пов'язані з етнокультурною ідентичністю народу. Мовна картина світу має суб'єктивний характер і

формувався паралельно з розвитком етносу та його мови, фіксуючи притаманні йому культурні моделі та стереотипи. Національно маркований компонент у складі фразеологізмів відіграє вагомому лінгвокраїнознавчу роль і здатний у різних формах відтворювати культурний потенціал народу, а саме:

1. у цілісному вигляді – разом із властивими таким одиницям культурними смислами, що не знаходять відповідників в інших мовах;
2. через окремі структурні елементи, які часто мають безеквівалентний характер;
3. шляхом апелювання до своїх прототипів, що відображають традиції, побутові реалії, історичний досвід та інші культурні особливості етносу.

Як було окреслено у попередньому розділі, існує низка класифікацій фразеологічних одиниць. У межах даного дослідження ми спираємося передусім на структурно-граматичний підхід із урахуванням семантичних характеристик. Відповідно, зібраний фактичний матеріал аналізуватимемо в рамках таких структурно-семантичних груп:

1. дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом;
2. іменникові фразеологізми з національно маркованим компонентом;
3. вигуківі фразеологізми з національно маркованим компонентом.

2.1. Дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом

Дієслівні фразеологізми з національно-маркованим компонентом – це стійкі словосполучення, у яких основою є дієслово, а їхня семантика відображає узагальнені процеси чи дії, часто з характерними для певної національної культури відтінками. Такі одиниці зазвичай мають форму підрядного словосполучення, де дієслово виконує функцію опорного елемента, забезпечуючи смислову й граматичну зв'язність конструкції. Національно-маркований компонент у них проявляється через культурні, етнічні або побутові реалії, що надають фразеологізму специфічного

колериту та дозволяють відобразити особливості способу життя, менталітету або цінностей конкретного народу. Наприклад: «*Запикати на вогні*» – означає довго й терпляче працювати над якимось завданням, відсилання до традиційного способу приготування їжі на відкритому вогні. «*Водити за ніс*» – означає обманювати, вводити в оману; в народній свідомості цей образ асоціюється з хитрістю, притаманною окремим типам поведінки в традиційному суспільстві. «*Взятися за плуг*» – означає активно починати працю, відображає сільськогосподарську культуру та трудові традиції народу. «*Сіяти вітер – жати бурю*» – переносне значення: неправильно вчинене призведе до негативних наслідків; етнокультурний компонент проявляється через землеробський побутовий досвід. «*Вести танок навколо*» – метафорично означає обійти складну ситуацію або ухилитися від прямої відповіді; відображає звичаї та обряди, пов'язані з народними танцями.

Дієслівні фразеологізми виникають завдяки взаємодії кількох мовних рівнів:

1. Семантичного – фразеологічна одиниця набуває загально-процесуального або процесуально-атрибутивного значення;
2. Морфологічного – дієслово виступає граматичним ядром фразеологізму;
3. Синтаксичного – фразеологізм здатен виконувати функцію присудка в реченні.

Відсутність хоча б одного з цих компонентів позбавляє одиницю статусу дієслівного фразеологізму.

Дієслівні фразеологізми відрізняються за структурною організацією своїх компонентів. Вони можуть бути не лише двокомпонентними, а й утворювати розширені словосполучення. Найчастіше такі конструкції формуються за зразком «дієслово + іменник», іноді з прийменником, як-от: «*піднести на тарілочки*», «*вивести з терцю*», «*підгорнути під чобіток*», або без прийменника: «*давати чубровки*», «*годувати штурханцями*»,

«поповарити юшку».

У дієслівних стійких словосполученнях дієслово зазвичай вживається в інфінітиві доконаного виду, наприклад: *«випити напій»*, *«підгодовувати їжею»*, *«нагородити»*, або недоконаного виду: *«давати удар»*, *«підсмажувати продукт»*, *«отримувати покарання»*, *«сповіщати про небезпеку»*. Значно рідше зустрічаються особові форми або зворотні дієслова, як-от: *«терпіння вичерпалося»*, *«триматися за опору»*, *«опинитися без засобів»*, *«втриматися на межі»*. Такі стійкі конструкції є неоднорідними за рівнем мотивованості значення. Серед них трапляються різні типи: фразеологічні сполучення, фразеологічні єдності та фразеологічні зрощення. Деякі компоненти цих конструкцій формально залежать від інших слів і поза контекстом конкретних виразів не вживаються; наприклад, у формі *«дати тришия»* слово «тришия» самостійно не вживається, а існує лише в межах цього стійкого звороту. Це підкреслює спеціалізованість та нерозчленовуваність таких мовних одиниць.

Серед дієслівних стійких словосполучень із національно-маркованим компонентом виділяються також трикомпонентні структури, які можуть бути як з прийменником, так і без прийменника. Зауважимо, що такі трикомпонентні структури включають різні типи поширювачів. Серед них трапляються:

атрибутивні поширювачі на основі прикметників, наприклад: *«дати березової припарки»*, *«щирим серденьком прийняти»*;

поширювачі на основі прикметникових займенників, як-от: *«обирати свою стежину»*;

прийменниково-іменникові компоненти, наприклад: *«мастити смальцем п'яти»*, *«знайти сокирку під лавкою»*, *«зробити з лемеша пишик»*, *«росинки в роті не було»*.

Це свідчить про структурну різноманітність і гнучкість дієслівних фразеологізмів із національно-маркованим компонентом у їх

семантичному та синтаксичному оформленні.

Найпоширенішою структурною моделлю таких дієслівних фразеологізмів є іменник у знахідному відмінку у поєднанні з іменником у родовому або орудному відмінку, який може супроводжуватися прийменником або вживатися без нього. Така конструкція забезпечує чітку семантичну зв'язку між дією та її об'єктом чи засобом дії, водночас створюючи характерну стійкість і незмінність словосполучення. Іноді дієслівні фразеологізми є багатокомпонентними, тобто включають понад три повнозначні елементи. Наприклад: *«совати носа до нашого проса»*. Такі конструкції демонструють більшу складність структури та дозволяють точніше передати смислові й культурні нюанси дії або процесу. Схожою за структурою є конструкція *«не мати собі ніякої гадки»*. Важливо зауважити, що цей зразок функціонує виключно в заперечній формі, тоді як попередній приклад (*«совати носа до нашого проса»*) може вживатися як у стверджувальній, так і в заперечній модальності, що свідчить про більшу семантичну гнучкість першого виразу.

Як показує зібраний фактичний матеріал, у більшості випадків досліджувані дієслівні стійкі словосполучення містять національно-маркований компонент, який пов'язаний або з людиною загалом, або з певними аспектами її побутового життя. Наприклад, *«лізти поперед батька в пекло»* має два значення: «1) випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед; 2) не розібравшись у чомусь, діяти необережно, зопалу, необачно» [57, с. 345]. Фразеологізм може вживатися як із дієсловом *«лізти»*, так і з його синонімами (*«забігати»*, *«поспішити»*), що відображає українську граматику. Інші компоненти (*«поперед»*, *«пекло»*, *«батько»*) залишаються сталими й відображають традиційне українське слововживання: батько завжди вважався головою сім'ї та зразком для наслідування.

Наприклад, фразеологізм *«згадала дівера»* використовується для позначення того, що згадують подію або факт, який уже давно минув і

виправити чи змінити його неможливо [65, с. 22]. Ця фразеологічна одиниця є модифікованою формою паремії, подібної до вислову «Згадала баба, як дівкою була». Слова, що позначають частини тіла людини, часто мають етнокультурне забарвлення. Наприклад: «вкладати у вуста» – «спонукати когось висловлювати певні думки або робити виразником ідей чи переконань» [57, с. 115]; «не сходити з вуст» – «вказує на популярність особи, коли її постійно згадують або обговорюють» [57, с. 703]. Порівняно: «затуляти вуста», «кривити вуста» – «ставитися до кого-небудь зневажливо, зверхньо» [57, с. 313].

Формально залежний компонент має варіанти «уста» / «вуста», де форма «вуста» демонструє появу протетичного [в] перед голосним [у], що характерно для української мови (пор. вухо, вушко, вулиця).

Національно-маркований соматичний компонент також зустрічається в дієслівних фразеологізмах, наприклад, «заціпити писок» та «запхнути пельку», де останній вираз реалізує два значення. Перше стосується безпосередньо людини – «замовкати, мовчати» [57, с. 253], а друге – дії, спрямованої на когось, тобто «примусити замовкнути» [57, с. 253]. Цікаво, що залежно від значення дієслова як формально опорного компонента змінюється й емоційний відтінок вислову.

Численні дієслівні фразеологізми включають національно маркований соматичний компонент, співвідносний із лексемою *чуб*, зокрема компонент «чуприна»: «водити за чуприну» – «панувати над кимось, принижувати чи навіть бити» [57, с. 121].

Переважно цей компонент виражає зневажливе ставлення до адресата вислову. Фразеологізм «нам'яти чуприну» функціонує у формі доконаного виду, водночас має недоконаний синонімічний варіант – «напинати чуприну». Цей фразеологізм є багатозначним і вживається для позначення як фізичного впливу, так і словесного осуду адресата. Він означає: «1) побити чи покарати когось (здебільшого смикаючи за волосся) за провину; 2) різко вилаяти або розкритикувати за певне порушення чи

недогляд» [57, с. 423]. Багатозначність властива й фразеологізму «*чухати чуприну*»: «у першому значенні він передає відчуття невдоволення власними діями, коли щось зроблено неправильно; у другому – позначає стан замислення над проблемною ситуацією чи пошук виходу зі скрутного становища» [57, с. 773].

Подекуди соматичний компонент уживається в іронічно-переносному значенні, як-от у фразеологізмі не *голова*, а *макітра*. Макітра – це глиняний посуд, поширений у традиційному українському побуті, зокрема під час приготування страв, тому порівняння голови з макітрою набуває жартівливо-зневажливого забарвлення.

Лексема *макітра* є складним утворенням, що походить від основ мак і терти (тру), а наявність численних фонетичних варіантів пояснюється деетимологізацією цього слова. У фразеології вона може реалізовувати як позитивні, так і негативні конотації: «*макітра варить*» – «хтось кмітливий, тямущий, добре орієнтується в ситуації» [57, с. 285]; «*горобці цвірінькають у макітрі*» – «хтось легковажний, нерозсудливий або розумово обмежений» [57, с. 162]. У розмовному мовленні трапляється жартівливий фразеологізм із компонентом макітра: «*розгубити обручі від макітри*» – «втратити здатність логічно мислити чи діяти» [57, с. 608]. Вираз «*втовкти / втовкмачувати в макітру*» функціонує в обох видах – доконаному й недоконаному, а його значення збігаються за змістом і зводяться до «переконати або навчити когось чогось наполегливим поясненням» [57, с. 136].

Привертає увагу те, що такі дієслівні фразеологізми описують не лише саму людину, а й об'єкти, пов'язані з її повсякденним життям: їжу, хатне начиння, різні предмети побуту, будівлі тощо. Отже, серед дієслівних фразеологізмів трапляються й такі, у структурі яких національно маркований компонент позначає страви чи хатне начиння. Харчові реалії є невід'ємною частиною людського існування, проте їжа для українців виступає не лише засобом задоволення фізіологічних потреб, а й носієм давніх побутових і культурних

традицій. Борщ є особливою українською стравою, яку ЮНЕСКО визнало елементом нематеріальної культурної спадщини. В українській традиції існує поняття «родинного борщу», оскільки кожна сім'я має власні рецептурні особливості та звичаї його приготування. У мові це відбито у фразеології з відповідним компонентом: «*вигадати таке, що і в борщ не кришать*» – «нести нісенітницю, говорити дурниці» [57, с. 66]; «*плюнути в борщ*» – «завдати комусь неприємності, спричинити кривду, образити» [57, с. 521]. За подібною моделлю, але зі заперечною часткою, функціонує вислів «*не давати наплювати собі в борщ*», що означає «уміти себе захистити, відстояти власну гідність» [57, с. 184]. Висока цінність борщу у традиційній кухні українців підтверджується й його обрядовим статусом: здавна ця страва входила до переліку обов'язкових весільних частувань.

Ще однією типовою стравою української кухні є *галушки*. Елемент «*гал*», від якого, ймовірно, утворена лексема «галушка», запозичений із німецької мови, однак фразеологізми з цим компонентом вважаються національно маркованими. Сьогодні страва готується рідше, тоді як раніше її вживали майже щодня. Фразеологізм «*всипати на галушки*» означає «сильно вилаяти, суворо покритикувати» [57, с. 131], тоді як «*перепастися на галушки*» передає значення «отримати покарання чи догану за провину» [57, с. 497]. Основна відмінність між цими виразами полягає в спрямованості дії: перший – до іншої особи, другий – до самого себе.

У традиційній українській кухні *сало* посідало особливе місце. На українських землях здавна розводили свиней та полювали на вепрів, звідки також отримували сало. Уже в «Руській правді» та уставних грамотах Київської Русі зазначалося широке вживання свинячого м'яса та сала.

Серед зафіксованих фразеологізмів виявляємо такі приклади: «*залити сала за шкуру*» – «завдати великого горя, спричинити страждання, дуже дошкулити комусь» [57, с. 246]. Існує також діалектний варіант із тим самим значенням: «*залляти сала поза шкуру*» [57, с. 246].

Фразеологічна одиниця «*вбитися в сало*» зазвичай уживається в

недоконаному виді, хоча інколи трапляється й dokonаний варіант – «вбиватися в сало». У мові він переважно має зневажливе значення: «товстіти, ставати гладким, поправлятися» [57, с. 54]. Фразеологізм «мазати салом п'яти» означає «готуватися до втечі або тікати звідки-небудь» [57, с. 363], а рідше – «відступати від задуманого чи організованого, боятися» [57, с. 363]. За частотою вживання в фразеологізмах компонент «сало» можна порівняти з іншими традиційними українськими стравами, такими як вареники, борщ, галушки, голубці.

Поєднання слів «хліб-сіль» завжди було одним із найважливіших символів українських традицій і культури. Коровай із хлібом та сіллю підносили на знак щирої шани й великої поваги до гостей, адже в українській народній уяві хліб символізував життя та добробут, а сіль — чистоту, захист і гостинність. У кожній українській оселі ці два продукти займали почесне місце на столі чи в спеціальному кутку, завжди накриті вишитим рушником, який сам по собі був символом домашнього затишку й традиційної обережності. Мати благословляла молодят, підносячи хліб із сіллю, вкладаючи у цей ритуал побажання щасливого й заможного життя, міцної сім'ї та злагоди. Цей обряд передавався з покоління в покоління й був важливою складовою весільної традиції. Не менш важливим був символ хліба та солі у сільському господарстві. На початку жнив господар обов'язково клали хліб із сіллю на межі поля або в полі, як знак подяки за урожай минулого року й прохання про щедрі дари нового сезону. Цей звичай відображав глибоке поєднання людини з природою та віру в її добрі сили; наприклад: «водити хліб-сіль» – «бути з ким-небудь у дружніх стосунках, товаришувати» [57, с. 122]. Фразеологічна одиниця «ділити хліб-сіль», за даними лексикографічних досліджень, вживався для позначення спільного прийому їжі в умовах скрути або життя, сповненого спільних турбот і обов'язків» [57, с. 203]. Окрім того, лексема «хліб-сіль» може функціонувати як сурядне словосполучення «хліб і сіль», що

підкреслює цілісність і нерозривність цих традиційних символів української гостинності та побуту. Фразеологізми з маркованим компонентом *сіль* представлені неодноразово в українській мові. Наприклад, вираз «*сипати солі на рану*» означає «завдавати комусь душевного болю або підсилювати його страждання» [57, с. 647]. Фразеологізм «*відважити солі*» у сучасній українській мові означає «відповісти грубо, образливо або уїдлимо» [57, с. 96]. Цей вираз демонструє переносне використання компонента *сіль*, що уособлює гостроту, подразливість чи емоційне підсилення висловлювання. У народних уявленнях *сіль* мала не лише практичне, а й символічне значення. Існувало повір'я, що якщо розсипати *сіль*, то обов'язково відбудеться сварка або непорозуміння з кимось. Інше народне повір'я стверджувало, що якщо господиня пересолює їжу, це може свідчити про її сильні почуття або закоханість у когось. Таким чином, фразеологізм і повір'я демонструють культурну і символічну роль солі в українському побуті та мові – від буквального застосування в їжі до переносного значення у вираженні емоцій і соціальних взаємин.

Хліб у культурі українців має подвійне значення: він є не лише важливим і цінним продуктом харчування, а й потужним символом гостинності, щедрості та добробуту. Протягом століть український народ ставився до хліба з особливою шаную, сприймаючи його майже як священний атрибут домашнього вогнища та життя загалом. Це відображають численні фразеологізми. Наприклад, «*хліб насущний*» підкреслює життєву необхідність хліба, «*ділити хліб-сіль*» означає жити разом у злагоді та спільно долати труднощі, а «*класти хліб на стіл*» символізує гостинність і готовність прийняти гостей. Фразеологізм «*не дай Боже без хліба*» наголошує на важливості хліба для добробуту, а «*з хлібом і сіллю*» традиційно супроводжує зустріч або благословення, символізуючи повагу та турботу.

Хліб завжди асоціювався з працею, родинним благополуччям та

духовними цінностями, а його почесне місце на столі чи в обрядовій практиці підкреслювало важливість поваги до праці та взаємоповаги серед людей. Він годує тіло і одночасно служить знаком гостинності, моральної порядності та єдності поколінь.

Звичаї та традиції, пов'язані з хлібом, передавалися з покоління в покоління, адже всі добре розуміли, що він є результатом тяжкої праці, і до нього слід ставитися з пошаною; наприклад: «шукати хліба насущного» – «намагатися забезпечити собі прожиток» [57, с. 398], «хліб-сіль їсти» – «уживати їжу разом, жити в довірі й злагоді» [57, с. 397], «*перебиватися з хліба на воду*» – «бідувати, терпіти нестатки» [57, с. 489]. Усі ці мовні одиниці не лише фіксують матеріальну цінність хліба, а й віддзеркалюють морально-етичні засади українців, їхнє ставлення до праці, гостинності та взаємоповаги.

Існує також варіант фразеологізму «*перебиватися з юшки на сіль*», який є його семантичним синонімом. Вираз «відривати шматок хліба від рота» тлумачиться як «відмовляти собі в найнеобхіднішому заради когось або чогось» [57, с. 105]. Це словосполучення має і друге значення – «позбавляти когось найнеобхіднішого, забираючи це собі» [57, с. 105]. Отже, у першому випадку акцент робиться на суб'єкті дії – мовці, тоді як у другому значенні дія спрямована на іншу особу – співрозмовника чи третю особу.

Іншим важливим атрибутом, що постійно супроводжував людину в повсякденному житті, був одяг. Його найменування також належить до національно маркованих компонентів, які активно функціонують, зокрема, у складі дієслівних фразеологізмів. Одяг не лише виконував утилітарну функцію захисту тіла, а й відображав соціальний статус, професію, родинний стан та етнічну належність людини, що знайшло відображення у фразеологічній системі мови. Наприклад, вираз «*залишитися в сорочці*» означає врятуватися від певної біди з мінімальними втратами; «*натягувати на себе кожух*» уживається у значенні уникати

відповідальності або перекладати провину на інших; «*важити кожухом*» – ризикувати найдорожчим; «*змінити кожух на личаки*» – різко збідніти. У цих зворотах одяг виступає не лише предметом побуту, а й маркером соціального статусу та ментальних характеристик людини.

Подібні фразеологізми демонструють нерозривний зв'язок матеріальної культури з духовним світоглядом народу, адже одяг виступає не лише побутовим предметом, а й знаковим елементом національної самоідентифікації та символічним способом передання історичного досвіду українців у мові.

У складі багатьох дієслівних фразеологічних одиниць присутній компонент, пов'язаний із житлом людини. Для українців таким осередком традиційно була хата. Цей вагомий статус одразу знайшов своє відображення у фразеологічних одиницях. Наприклад, вислів «*іти світ за очі*» часто супроводжується додатком «*й з хати*», що означає «залишити домівку без визначеної мети» [57, с. 633]; фразеологізм «*триматися хати*» уживається зі значенням «залишатися вдома, не прагнути змін» [57, с. 637]; вираз «*вигнати з хати*» – позбавити притулку, права на сімейне коло [57, с. 639].

Невід'ємним елементом її інтер'єру здавна вважалася піч, без якої важко уявити стару українську домівку. Вона була не лише джерелом тепла і місцем приготування їжі, а й мала сакральне значення – навколо печі об'єднувалася родина, тут здійснювалися важливі обряди та зберігалися найцінніші традиції.

Важливу роль у традиційному житловому просторі відігравав запічок – заглиблення біля печі, яке слугувало місцем для зберігання різних побутових речей. Оскільки ця деталь інтер'єру була невід'ємною частиною життя українських селян, вона природно стала джерелом фразеологічних образів і активно увійшла до фразеологічного фонду української мови. Так, вираз «*сидіти в запічку*» може означати «*жити безтурботно*» [57, с. 644], а в іншому контексті – «не втручатися в жодні справи, триматися

осторонь» [57, с. 644].

Поряд із цим у фразеологічній системі функціонують одиниці з компонентом припічок – горизонтальною поверхнею під кошином. Наприклад, вислів «*на припічку кашу їсти*» уживається в значенні «бути малолітньою дитиною» [57, с. 283], що відображає традиційне сприйняття припічка як місця для найменших членів родини — теплих, захищених, але залежних від дорослих.

Так само важливим у традиційному житті був поріг – межа між власним простором і зовнішнім світом. Це відображається у фразеологізмах «*стояти на порозі*» – «бути на межі важливих змін» [57, с. 643]; «*не пускати на поріг*» – «категорично відмовляти у гостинності, виключати зі свого життя» [57, с. 633].

Існували численні народні заборони та прикмети, пов'язані з порогом. Саме тому уникали будь-яких взаємодій через нього: не віталися й не передавали речі, аби не «порушити» домашнього затишку та не накликати біди. Це вірування відобразилося і в мовній практиці. Так, фразеологізм «*показувати поріг*» уживається у значенні «примушувати когось залишити дім; виганяти» [57, с. 534]. Синонімічними до попереднього є фразеологізми, у яких замість слова поріг використовуються такі компоненти, як дорога, одвірок, одвірка, шлях тощо. Зокрема, зі словом одвірок пов'язана окрема фразеологічна одиниця: «*підпирати одвірок*», що означає «не мати постійного заняття, перебувати осторонь, намагаючись не заважати іншим і не привертати уваги, зазвичай з певною метою» [57, с. 513].

Фразеологічний вираз «*і на поріг не пускати*» також вживається в доконаному виді як і вираз «*і на поріг не пустити*» і означає «забороняти кому-небудь приходити кудись, не хотіти бачити когось» [57, с. 584]. Фразеологізм «*порога не переступати*» передає значення «зовсім не бути, не з'являтися десь, у когось» [57, с. 498]. Схожим за змістом є стійкий вислів «*плюнути через поріг*», який відрізняється лише мірою – тобто

означає «дуже мало погостювати» [57, с. 521]. Натомість фразеологізм «переступити через поріг» передає базове значення – «заходити до якого-небудь приміщення» [57, с. 498]. Його також уживають у різних просторових відтінках: як «виходити з приміщення, вирушати» [57, с. 498], так і «потрапляти кудись» [57, с. 498].

Піч фігурує у зворотах «сидіти на печі» – «бути ледачим, уникати роботи» [57, с. 636] та «перелазити через піч» – «долати перешкоди, що здаються нездоланими» [57, с. 636].

Таким чином, компоненти, пов'язані з житловим простором, у дієслівних фразеологізмах не лише номінують предмети побуту, а й відображають світоглядні орієнтири українців, їхнє розуміння дому як місця безпеки, тепла, родинної єдності та духовного коріння.

У повсякденному житті люди активно користувалися різним приладдям. Назви цих предметів у українській мові часто мають національно марковану природу. Наприклад, «віжка» походить від давнішого слова вожа і утворене за допомогою суфікса -к- (або -ьк-). Фразеологізм «наче віжка під хвіст попала» використовується для вираження впертості або навіть «шаленої поведінки людини у невірноваженому стані» [57, с. 108].

Подібним чином суфіксом -ок- вирізняється компонент «гвіздок» у фразеологізмі «думка гвіздком у голові», який означає «коли хтось постійно думає про щось» [57, с. 220]. У зменшено-пестливій формі «стриміти гвіздком у голівоньці» вираз набуває значення «постійно з'являтися у пам'яті чи свідомості, невідступно переслідувати кого-небудь (про образи, думки тощо)» [57, с. 698].

Також у фразеологічному корпусі існує стійкий вислів «увійти гвіздком у голову», що, за лексикографічними даними, означає «надовго запам'ятатися комусь» [57, с. 732]. Ці приклади демонструють, як національно марковані назви побутового приладдя трансформуються у фразеологічні одиниці, набуваючи переносного й образного значення.

Компонент *мотовило* (прасл. *motovidlo* від *motati* – «мотати» + *vidlo* – «вилка»), який входить до складу дієслівних фразеологізмів, можна вважати національно маркованим, адже цим предметом часто використовували в традиційних українських сім'ях для хатнього рукоділля.

Мотовило використовували для перемотування готової пряжі з веретена в мотки. Воно значно полегшувало процес змотування, запобігало заплутуванню та зав'язуванню нитки, роблячи роботу більш зручною та ефективною. Через характерну форму простого мотовила українці отримали й назву для певного орнаменту на писанках: писанка з візерунком у вигляді літери «Г» або схожим узором називалася мотовильце. На основі цього предмета сформувалися й фразеологізми. Наприклад: «*міняти шило на мотовило*» — «замість того, що було, одержувати майже те саме, не краще або ще гірше; прогадувати, програвати» [57, с. 391]; «*намотувати на мотовило*» – використовується в значенні «розплутувати справи, нитки, справлятися зі складною ситуацією» [57, с. 391].

Ці фразеологізми не лише відображають предметну дійсність українського побуту, а й символізують спосіб мислення, оцінку дій та наслідків у житті, показуючи, як речі щоденного вжитку трансформуються у мовні образи.

У традиційній культурі українців *гребінь* виконував не лише утилітарну функцію — розчісування волосся, а й виступав як оберіг, що захищав від хвороб та негараздів. Це символічне значення знайшло своє відображення у фразеологічних одиницях. Наприклад, вислів «*стригти всіх під один гребінець*» означає «однаково оцінювати всіх або багатьох» [57, с. 697].

Особливу увагу привертає структура цього виразу: слово *гребінець* містить характерний український суфікс *-ець-*, що надає йому зменшено-пестливої форми. Така морфологічна деталь не лише передає емоційне

забарвлення, а й демонструє, як побутовий предмет, близький людям у повсякденному житті, трансформується у мовний образ, здатний відображати суспільні оцінки, поведінкові стереотипи та культурні цінності.

Ярмо – дерев'яна конструкція, яку накладали на шию волів, запрягаючи їх у працю. В українській традиції воно набуло символічного значення, стало образом поневолення та тяжкої праці, асоціюючись із залежністю. Водночас парне ярмо символізувало подружню пару або людей, які працюють спільно. Саме тому у гуцулів існував обряд надягання ярма молодят на весіллі, що підкреслювало єдність і спільну працю подружжя. Фразеологізм «лізти в ярмо» означає «потрапляти в економічну залежність від когось» [57, с. 346]. Близьким за значенням є вислів «*підставляти шию в ярмо*» – «добровільно ставити себе в повну залежність від когось» [57, с. 513], хоча надається й інша семантика – «переймать на себе чужі обов'язки, обтяжуючи власне життя» [57, с. 513]. У свою чергу, фразеологізм «*запрягати в тяжке ярмо*» означає «поневолювати, змушувати працювати на себе» [57, с. 251]. Натомість протилежним за змістом щодо наведених висловів є фразеологізм «*висунути шию з ярма*» – «звільнитися з-під чийсь влади або неволі» [57, с. 88]. До антонімічних також належать вирази «*накинути ярмо на шию (на карк)*» та «*скидати ярмо (пута) з пліч*». У цих зворотах ідеться про міжособистісну залежність: перший передає значення «поневолити» [57, с. 420], тоді як другий – «звільнити з неволі» [57, с. 656].

У традиційній українській культурі рушник посідав надзвичайно важливе місце, будучи не лише предметом повсякденного вжитку, а й символом родинного благополуччя, чистоти й духовного захисту дому. Рушники використовували як у побуті з гігієнічною метою, так і в різноманітних обрядах, наділяючи їх сакральним змістом. Особливо вагому роль рушник відігравав у шлюбній обрядовості: вислів «*ставати на рушник*» означає «вступати в подружнє життя» [57, с. 689], а фразеологізм

«слати старостів за рушниками» тлумачиться як «просити згоду на весілля в нареченої та її батьків» [57, с. 662]. Вказані фразеологічні одиниці мають виразну національно-культурну специфіку, адже лексема *рушник* у їхньому складі репрезентує особливості світосприйняття та ментальності українського народу.

Традиція вишивати рушники сягає глибин української історії й є невід'ємною складовою народної культури. Рушник виступає не лише практичним предметом, а й важливим елементом естетичного оформлення простору: його вішають у хаті як оберіг і прикрасу, у церквах прикрашають ним ікони, підкреслюючи сакральність місця. Тісно пов'язаний із життєвим циклом людини, рушник супроводжує найзначущіші події: молодята стають на рушник під час весілля, ним благословляють немовля при хрещенні, а на похороні рушник символізує останню шану покійному. Така тривка присутність рушника в обрядах засвідчує його вагомe духовне і культурне значення для українців.

Фразеологізм «байдики бити» вирізняється виразною національно-культурною специфікою, оскільки містить етнокультурно маркований компонент байдики, який пов'язаний із давніми народними уявленнями про неробство та ледарювання. У мовній свідомості українців цей образ асоціюється з безцільним проведенням часу, униканням роботи, що й стало підґрунтям для формування стійкого вислову на позначення бездіяльності. Таким чином, вислів байдики бити є відображенням характерної для народу оцінки трудової поведінки й ставлення до праці як важливої життєвої цінності.

Таким чином, дієслівні фразеологізми з етнокультурно маркованим компонентом становлять окрему структурно-семантичну підгрупу, що характеризується різноманітністю як у побудові, так і у значеннєвих особливостях. У межах досліджуваного матеріалу переважають дво- та трикомпонентні одиниці, тоді як багатоконпонентні трапляються значно рідше. Іноді їхня структура ускладнюється використанням службових слів,

найчастіше прийменників. Такі фразеологізми переважно функціонують як фразеологічні сполучення, рідше — як фразеологічні єдності чи зрощення; вони можуть мати варіанти форми, виступати полісемічними та вступати в синонімічні зв'язки. Етнокультурно позначений компонент у складі цих одиниць зазвичай граматично залежний і пов'язаний зі сферою людського життя.

2.2. Іменникові фразеологізми з національно означеним компонентом

Іменникові фразеологізми з національно означеним компонентом становлять важливий прошарок у системі фразеології, адже відображають культурні реалії, традиції, побут і світогляд українського народу. У таких одиницях ключовим є іменник, який позначає предмети або явища, характерні саме для українського національного середовища: елементи одягу, хатнього начиння, продукти харчування, символічні атрибути тощо. Саме цей компонент і слугує носієм етнокультурної інформації, надаючи вислову специфічного змістового забарвлення.

Подібні фразеологізми часто є засобом вираження оцінки, ставлення до певних життєвих ситуацій, вони закріплюють у мові народний досвід, правила поведінки, моральні орієнтири. Функціонуючи переважно як цілісні номінативні одиниці, вони поєднують у собі образність і символічність, що робить їх вагомими маркерами національної ідентичності в українській мовній картині світу.

Іменникові фразеологізми з етнокультурно позначеним елементом зазвичай будуються за моделлю підрядного словосполучення, у якому головною лексемою є іменник. Здебільшого такі фразеологізми утворюються шляхом розширення назви предмета атрибутивним компонентом — переважно прикметником, прикметниковим займенником або порядковим числівником. Прикладами є: «*старе луб'я*», «*підводне*

каміння», «насиджене кубельце», «перша ластівка», «козина ніжка» тощо.

У таких іменникових фразеологізмах атрибутивний компонент зазвичай розташовується перед головним субстантивом, виконуючи уточнювальну або описову функцію. Звертає на себе увагу те, що більшість наведених прикладів мають просту, двокомпонентну структуру, де взаємозв'язок між елементами лексично та граматично очевидний. Наприклад, «*осяче кубло*» – «місце зосередження, притулок аморальних, злочинних елементів» [57, с. 150] «*лихі язики*» – «люди, які пліткують, ведуть недобррозичливі балачки; пліткарі» [57, с. 786], «*золоті уста*» – «хто-небудь уміє дотепно, доречно висловлюватися» [57, с. 737], «*жовтороте пташеня*» – «молода, недосвідчена людина» [57, с. 583], «*пташаче молоко*» – «щось найсмачніше, найприємніше, найбільш бажане; те, чого й на світі немає; щось зовсім неможливе» [57, с. 403], «*глуха тетеря*» – «зневажл. людина, яка погано чує, недочуває» [65, с. 709] тощо.

Незважаючи на те, що більшість іменникових фразеологізмів мають просту двокомпонентну структуру, іноді трапляються одиниці більш складної будови. Такі фразеологізми включають додаткові елементи або уточнювальні компоненти, які збагачують образність і семантику вислову. Прикладом є «*сьома (десята) вода на киселі*», що означає «дуже далека рідня» [57, с. 121], де складна структура підкреслює посилене значення віддаленості родинних зв'язків. Ще одним прикладом складного іменникового фразеологізму є «*як сніг на голову*» – «раптово, несподівано, без попередження» [57, с. 214].

Найчастіше іменникові фразеологізми з національно маркованим компонентом стосуються назв осіб. Вони відображають особливості культурного й побутового життя, традиційні функції та статус осіб у суспільстві, а також іноді несуть гумористичний чи іронічний відтінок. Такий компонент у фразеологізмі дозволяє передати національно-культурну специфіку мовної одиниці, що робить її впізнаваною та

сміслово насиченою. Наприклад, «*переїжджа сваха*» означає «людина, яка часто змінює місце проживання» [57, с. 529]. Жартівливим є вираз «*кирпата свашка*», що вживається у значенні «смерть» [57, с. 529]. Слово *сваха* походить від жіночої форми *сват*, утвореної за допомогою суфікса -аха-, і вживається для позначення жінки, яка добре знає весільні обряди, керує ними та займається сватанням і організацією шлюбів. Крім того, для характеристики особи використовується фразеологізм «*бідний родич*», який означає «нещасний, невлаштований» [57, с. 603].

Лексема *цяця* реалізує низку значень: «іграшка; розумна, слухняна дитина; красива річ; вродлива жінка; шанована особа» [56, с. 344]. Це слово має звуконаслідувальне походження, оскільки відтворює інтонації дитячого мовлення. Для української мови характерна наявність м'якого приголосного [ц], що також простежується у цій назві.

Фразеологічні одиниці з таким компонентом зазвичай уживаються з іронічним відтінком для характеристики людини. Антонімічну пару становлять вислови «*велика цяця*» – «особа, що посідає високу посаду або має значний вплив; поважна, впливова людина» (а також: «щось дуже важливе») [57, с. 760] та «*невелика цяця*» – «той, хто не має ані високого статусу, ані вагомego впливу» [57, с. 760]. Людину, чиї претензії не відповідають її реальним якостям, називають «*гарна цяця*» [65, с. 760].

На відміну від дієслівних фразеологізмів, іменникові частіше містять національно марковані компоненти, що відображають переважно повсякденний побут людини. Вони нерідко пов'язані з назвами страв чи продуктів, як-от «*масляні вишкварки*» – «щось дріб'язкове, не варте уваги» [57, с. 93].

Добре відомо, що вишкварки – це підсмажені шматочки сала або залишки після витоплення жиру. В українській кулінарній традиції шкварки активно використовують у приготуванні різних страв і як приправу до вареників, каш та іншої їжі. Наведений фразеологізм зазвичай має зневажливе забарвлення. Подібним за експресією є лайливий вислів

«дурне сало без хліба», який вживається для характеристики «нерозумної, обмеженої та нездатної до будь-якої справи людини» [57, с. 628].

Національно маркований компонент *макітра*, який уже було простежено під час аналізу дієслівних фразеологізмів, трапляється й серед іменникових одиниць. Він виступає яскравою побутовою реалією, що зберігає зв'язок із традиційною українською культурою. Наприклад, у фразеологізмі «повна макітра думок» цей компонент позначає людину, переповнену різними міркуваннями. Подібну роль виконує й фразема «пуста макітра», якою характеризують «недалеку, поверхову або нерозумну особу» [57, с. 366], «макітра розуму» – «дуже розумна, кмітлива людина» [57, с. 365]. Водночас у цьому випадку його зв'язок із соматичною сферою є лише опосередкованим. Варто підкреслити, що наведений фразеологізм має позитивну оцінку. Натомість фразеологізм «довбня неотесана» здебільшого вживається з негативним відтінком і «виражає незадоволення чиймись діями» [57, с. 211]. Довбня – це «велика дерев'яна палиця з потовщеним кінцем» [56, с. 211], яка традиційно слугувала ручним знаряддям для забивання паль або утрамбовування ґрунту.

Лексема *лопатень* (плаский, широкий кінець предмета), що є складовою фразеологічного виразу «язик як лопатень» – «надмірно балакуча людина, схильна говорити багато зайвого» [57, с. 786]), реалізується у низці варіантних форм. Порівняймо: «язик як лопата», «язик як помело», «язик як млин». У цьому разі лопатень виступає синонімічним до лопата. Етимологічно назва пов'язана з формою широкого листя деяких рослин, зокрема глечиків жовтих, що нагадує плаский лопатоподібний край.

В іменникових фразеологізмах національно маркований компонент нерідко пов'язаний із традиційним людським одягом або окремими його елементами. Такі одиниці репрезентують матеріальну культуру та побут українців, відтворюючи характерні деталі строю, його символічні чи

функціональні особливості. Наприклад: «повна кишеня» – «багато грошей» [57, с. 295] та «порожня кишеня» – «хто-небудь бідний, не має грошей» [57, с. 295]. У межах іменникових фразеологізмів наявні як антонімічні співвідношення, так і варіантність їхніх форм. Характерним прикладом є опозиція *непорожня / набита калитка* та *пуста калитка*. У наведених висловах калитка позначає «торбинку, мішечок», що виступає символом матеріального достатку або, навпаки, нестачі.

З іронічним відтінком уживають фразеологізми з національно маркованим компонентом, що стосуються прикрас. Такі одиниці передають зневажливе або жартівливе ставлення до зовнішнього вигляду чи надмірної любові до оздоб, підкреслюючи їхню показовість або несмак: «Христя в намисті» – «неохайно, без смаку вдягнена дівчина або жінка» [57, с. 753], намисто – це традиційна жіноча прикраса, сформована з перлів, камінців, скляних чи керамічних пацьорок, а в окремих регіонах – також із коралів чи бурштину. Його носять на шії як один із найвиразніших елементів жіночого вбрання. У народній культурі один або кілька разків намиста були ознакою молодості, краси та достатку, тому ця прикраса посідала важливе місце в гардеробі дівчат і молодих жінок. Особливо розкішні, багаторядні коралові або скляні намиста слугували обов'язковою частиною весільного строю нареченої, підкреслюючи урочистість події та соціальний статус родини.

Крім естетичної функції, намисту приписували й оберегову силу. За народними віруваннями, воно мало захищати дівчину від застуди, лихого ока та недобрих впливів, тому принаймні один разок намиста вважався необхідним навіть у буденному одязі. Така прикраса виконувала функцію не лише декоративного, а й символічного атрибуту, що тісно пов'язував молоду жінку з традиційною культурою та уявленнями про жіночу красу, здоров'я й добробут.

У фразеологічних одиницях національно маркований компонент нерідко пов'язаний із назвами птахів. Зооніми цього типу виступають своєрідними культурними маркерами, адже образ птаха в українській традиції має багату символіку – від уособлення волі й легкості до

позначення хитрості, спритності чи невизначеності. Іноді саме слово *птах* функціонує як національно маркований елемент, набуваючи переносних значень у межах фразеологізмів і слугуючи характеристикою людини, її поведінки або соціального становища. Антонімічну пару утворюють фразеологізми «*важливий птах*» – «особа, що має значний вплив у суспільстві» [57, с. 582], та «*дрібна пташка*» – «людина, малозначуща в соціальному середовищі» [57, с. 583]. У лексемі *пташка*, утвореному від *птах*, суфікс -к- надає слову зменшено-пестливого відтінку. Антонімічну пару становлять фразеологізми – «особа, яка запізнюється або починає справу пізно» [57, с. 582], та «*ранній птах*» – «людина, яка приходить рано або рано береться за роботу» [57, с. 582]. Останній із наведених фразеологізмів іноді вживають для характеристики нетерплячої особи. Іншими фразеологізмами з компонентом *птах*, що вживаються для характеристики людини, є: «*птах не нашого польоту*» – «той, хто не належить до певного кола» [57, с. 582]; «*стріляний птах*» – «досвідчена, бувала людина, яка багато дечого бачила, зазнала» [57, с. 583]; «*перелітна птаха*» – «людина, яка не затримується на одному місці» [57, с. 582]; «*вільна пташка*» – «людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці» [57, с. 582].

Фразеологізм «*Божя пташка*» у словниках позначається як характеристика «безтурботної, легковажної людини» [57, с. 583]. Натомість «*синій птах*» у фразеологічній системі виступає символом щастя, ідеалу та втілення заповітних мрій, передаючи прагнення людини до бажаного, недосяжного або романтичного образу життя. Обидва вислови демонструють, як компонент *птах* набуває різних конотативних значень у залежності від контексту та культурних уявлень.

Тетеря – лісовий птах, що вважається цінною дичиною. У культурних уявленнях українців він символізував нерозумну, повільну, неповоротку та ліниву людину. На цій основі виник лайливий фразеологізм «*глуха тетеря*», що означає «особу, яка погано чує або

недочуває» [57, с. 709]. Такий вислів демонструє, як образ тварини переноситься на характеристику людських властивостей, поєднуючи семантику зооніма та оцінну конотацію.

У складі іменникових фразеологізмів присутній національно маркований компонент *весілля*. Він проявляється, зокрема, у таких виразах, як «золоте весілля» – «п'ятдесятирічний ювілей подружнього життя» [57, с. 58] та «срібне весілля» — «двадцятип'ятирічний ювілей подружнього життя» [57, с. 58]. Компонент весілля набуває статусу національно маркованого, оскільки ця традиційна подія має глибоке історичне коріння та містить багато обрядових елементів, які відображають культурні уявлення, символіку та народні традиції України. Він виступає індикатором соціальних і сімейних цінностей, а також підкреслює зв'язок мови з національною культурою.

Цікаві й іменникові фразеологізми, у яких національно маркований компонент набуває символічного значення та відображає культурні уявлення народу. Так, фразеологізм «*лиха доленька*» позначає «нешасну, безталанну людину» [57, с. 215], акцентуючи на уявленні про фатум, долю та неминучість життєвих труднощів. У свою чергу, «гостре словечко» означає «висловлену ким-небудь образу або щось дуже неприємне» [57, с. 665], передаючи уявлення про силу слова, його емоційний вплив та соціальну вагу комунікації. Обидва фразеологізми представлені у кількох варіантних формах, що дозволяє їм адаптуватися до різних мовних контекстів, а також містять формальні показники, зокрема суфікси пестливості, які надають висловам додаткового емоційного відтінку. Крім того, ці одиниці багатозначні: вони поєднують конкретні смисли з переносними конотаціями, що робить їх цінним матеріалом для дослідження національно-культурної специфіки фразеології. Такі вислови відображають не лише мовні особливості, а й соціокультурні та емоційні уявлення українців про людину, її долю та міжособистісні стосунки.

Таким чином, іменникові фразеологізми з національно маркованим

компонентом зазвичай характеризуються двокомпонентною структурою, де основним елементом є формально опорний іменник, а другорядним — атрибутивний поширювач, що конкретизує або модифікує його значення.

Атрибутивний поширювач у цих фразеологізмах найчастіше представлений прикметником, рідше – прикметниковим займенником або порядковим числівником. Національно маркований компонент може набувати як конкретного, так і абстрактного значення, здебільшого стосується предметів повсякденного життя та охоплює штучні та природні реалії, що пов'язані з традиціями, звичаями та культурними практиками українського народу.

2.3. Фразеологічні одиниці вигукowego типу з національною семантичною домінантою

Фразеологічні одиниці вигукowego типу з національною семантичною домінантою – це стійкі мовні звороти, що функціонально належать до міжмовної експресивної категорії і виражають різноманітні емоційні реакції мовця (здивування, захоплення, обурення, подяку, схвалення тощо) за допомогою вигуків, інтер'єктивних компонентів або коротких емоційно забарвлених фраз. Їх особливістю є наявність національно маркованого елемента, який конкретизує культурний, побутовий або історико-етнографічний контекст певного народу.

Характерні ознаки таких фразеологічних одиниць:

1. Емоційна насиченість – вони передають миттєві переживання та інтонаційні відтінки, часто замінюючи повне речення.
2. Інтер'єктивна структура – основний носій значення – вигук або короткий вираз, іноді доповнений іменником, прикметником чи дієсловом у фразеологізованій формі.
3. Національна домінанта – компонент, що відображає національні реалії, традиції, культурні коди. Це можуть бути:

- Іменники побутового або природного світу (наприклад, «бублик», «калита», «верба»);
- Історико-культурні образи («козак», «пан», «гетьман»);
- Ситуативні або локальні реалізми, зрозумілі лише носіям культури.

4. Функція кому нікативної конотації – окрім емоційного навантаження, такі ФО можуть виступати як експресивний коментар до події, оцінка поведінки, символ національної приналежності.

Фразеологічні одиниці вигуків типу з національною семантичною доміантою поєднують експресивність інтер'єктивної форми з культурно специфічним змістом, що робить їх важливим елементом етнокультурного коду мови. Такі фразеологізми позбавлені узагальненої семантики і зазвичай мають ремарку «лайливе», як-от: «бий її морока», «бий його лиха година». Вони можуть вживатися як для висловлення сильного незадоволення чи обурення, так і «для передачі захоплення, здивування або іншого емоційного стану» [57, с. 152].

Фразеологізми «от така штуковина» [57, с. 780] та «ось тобі й маєш» [57, с. 362] є синонімічними і використовуються для вираження захоплення або емоцій здивування. На відміну від інших фразеологічних одиниць, ці конструкції не виконують номінативної функції; їх семантична структура базується на немотивованих конотативних семах. Семантико-комунікативна функція цих конструкцій полягає у прямому вираженні певних почуттів і емоцій. Такі фрази адресовані співрозмовникові, несуть у собі національно-культурний зміст, відзначаються стійкістю й відтворюваністю у мовленні, мають тісні зв'язки з іншими етнокультурними символами українського народу та відображають спадкоємність між поколіннями.

Ми трактуємо вигуківі фразеологізми як усталені емоційні мовні знаки, що слугують реакцією на різноманітні життєві обставини. Вони не мають власного лексичного значення, а функціонують як стабільні, відтворювані у мовленні формули, зміст яких сприймається цілісно й без

ускладнень. Для таких одиниць властиві специфічний мовний темп, інтонаційна виразність, динамічність та підвищена експресивність.

Дослідники зазвичай виокремлюють чотири основні семантичні типи вигуківих фразеологізмів: імперативні; емоційні; формули запевнення у правдивості висловленого; одиниці соціального етикету. Залежно від контексту та комунікативної ситуації такі фразеологічні одиниці можуть переходити з одного типу до іншого. Найповніші класифікаційні схеми охоплюють значно ширший спектр вигуківих фразеологізмів, серед яких виокремлюють:

- апелятивні — спрямовані на привернення уваги адресата;
- емоційні — передають різні почуття та емоційні стани;
- наказові — виражають спонукання чи вимогу виконати дію;
- клятви — передають обіцянку чи присягання;
- етикетні — регулюють норми привітання, прощання, вибачення та інші соціальні взаємини;
- примовки — супроводжують певні дії або ситуації короткими коментарями;
- побажання й застереження — формулюють добрі наміри або попередження;
- емоційно-імперативні — поєднують вираження емоцій із закликком до дії.

Окрему групу становлять вигуківі фразеологізми-лайки — своєрідні емоційні формули, що поєднують у собі яскраве почуттєве забарвлення з імперативним відтінком звернення до адресата. Вони з'являються переважно в ситуаціях конфлікту чи емоційної напруги й виконують функцію негайного мовного реагування. Такі вислови використовують, коли мовцеві потрібно зупинити агресивну поведінку співрозмовника, висловити невдоволення, попередити про небажані наслідки або заспокоїти його, різко змінивши тональність спілкування.

Фразеологізми цього типу сформувалися на ґрунті народної

образності та оцінних асоціацій, тому їхня мотиваційна база надзвичайно широка. У них відбилися елементи давніх вірувань, демонологічних уявлень, культури побуту, а також народний комізм і гіпербола. Характерними є посилення на тварин, природні стихії, міфологічні істоти або сакральні поняття. До таких вигуківих фразеологізмів-лайок належать, зокрема: «*А бодай тебе качка копнула!*», «*Щоб ти луснув!*», «*А щоб тебе грім побив!*», «*Аби тебе тряся вхопила!*», «*А щоб дурна голова відсохла!*», «*Іди, щоб тебе хто не видів!*». Такі вислови не лише виконують комунікативно-емоційну функцію, а й становлять цінний матеріал для вивчення національних уявлень, мовної картини світу та культурної спадщини українців.

До групи емоційних вигуків належить досить поширений фразеологізм «*матері його ковінька*». Він демонструє семантичну варіативність і залежно від змісту тексту набуває двох основних значень. У першому випадку цей вислів використовується як лайлива, емоційно забарвлена формула, покликана передати невдоволення, обурення, злість або досаду щодо певної ситуації чи дії. У другому значенні фразеологізм може мати позитивний відтінок і слугує для вираження подиву, захвату, щирого емоційного піднесення, викликаного якоюсь незвичною або вражаючою подією. Така багатозначність засвідчує гнучкість та експресивність українських вигуківих ФО.

Національно маркованим елементом у цьому виразі виступає слово *ковінька* (пестливо-зменшувальна форма від *ковеня*) — «палиця, ціпок із загнутим кінцем, гирлига» [56, с. 227. У традиційних народних забавах, що за своїм характером нагадували хокей, *ковінькою* (як і *ковизкою*) називали різновид ключки.

Вигуки «*ой*» та «*ох*» є невід'ємною частиною повсякденного спілкування українців, тому закономірно трапляються й у складі вигуківих фразеологізмів. Наприклад, вислів «*ой, лишенько мені*» слугує для передачі різних емоційних станів – тривоги, стурбованості, страху, розпачу, досади,

подиву тощо, «переважно в ситуаціях, що мають небажаний або неприємний характер» [57, с. 338]. Вислів «*ох матінко ж моя рідна!*» уживають для передачі широкої гами почуттів – від «захоплення, подиву й радості до невдоволення чи роздратування» [57, с. 381]. Національно марковані елементи цього фразеологізму вирізняються характерними формальними ознаками, зокрема наявністю зменшено-пестливих суфіксів.

Вигукові фразеологізми ой, «*леле*» [57, с. 332] та «*леленько моя*» [57, с. 332] належать до емоційно насичених одиниць, що активно функціонують у живому мовленні. Їх уживають для вербалізації різних психологічних станів – захоплення від чогось несподіваного чи приємного, щирого подиву, переляку в небезпечних ситуаціях, а також глибокого жалю або співчуття. Такі вигуки часто супроводжують реакцію людини на раптові події, тому виконують важливу комунікативно-експресивну функцію.

Походження цих формул пов'язують зі звуконаслідувальною природою вигуків (пор. псл. *lele*), що виникли шляхом подвоєння складу *le*. Звукова структура цих одиниць зберігає архаїчні риси, а їхня емоційність і милозвучність сприяли закріпленню у народному мовленні. Крім того, зменшено-пестливі форми на зразок *леленько* підсилюють експресію та відображають традиційну для українців тенденцію до використання лагідних, інтонаційно забарвлених форм як засобу емоційного впливу.

Фразеологізми цього типу є національно-маркованими, не лише передають широкий спектр емоцій, а й репрезентують давні мовні моделі та культурно-національні особливості українського мовлення.

Вигуковий фразеологізм «*де таке видано*» уживають для вираження «подиву або обурення з приводу чогось незвичного, небаченого чи неприйняттого» [57, с. 68]. У його структурі привертає увагу типова для української мови присудкова форма на *-но* у слові *видано*, що надає вислову додаткової категоричності та емоційної виразності.

Фразеологізми «*бідна голівонька*» – «уживається для вираження

відчаю, розпачу» [57, с. 155]) та «лиха годинонька» («використовується як вигук для передачі душевного болю, переживань тощо» [57, с. 153]) поєднує спільна морфемна будова. У словах *голівонька* та *годинонька* наявний зменшено-пестливий суфікс *-оньк-*, який посилює емоційність висловів і надає їм характерного національного колориту.

Цікавим прикладом є вигукова фразеологічна одиниця «*цить та диш*». Компонент *цить* – звуконаслідувальне утворення, що, ймовірно, сформувалося в результаті ускладнення семантично спорідненого вигуку *тс*. Цей вислів уживають як застереження або пораду зберігати тишу, «поводитися стримано й непомітно» [57, с. 400].

Вигукові фразеологізми, що слугують для вираження «побажань або застережень», переважно несуть негативну оцінку. Зокрема, вислів «*бий трясця*» за словником вживається у випадках, коли бажають зла або проявляють досаду [57, с. 725]. Цей фразеологізм має синонімічні відповідники, наприклад, усталену конструкцію «*трясця йому в печінки*» [57, с. 726]. Слово *трясця*, ймовірно, утворилося внаслідок конденсації словосполучення *зілля від трясиці*. Ця отруйна рослина в народній медицині застосовувалася досить широко: як відвар при малярії або зовнішній засіб при лікуванні шкірних захворювань.

Компонент *трясця* зустрічається також у стійкому словосполученні «*трясця його матері*». Цей вираз належить до емоційно-вигукових фразеологізмів, бо він передає «незадоволення, обурення, досаду тощо щодо кого- або чогось із певного приводу» [57, с. 725]. Займенниковий елемент *його* є варіативним і може модифікуватися (наприклад, *вашій, твоїй, їхній, її*).

У різних групах вигукових фразеологізмів трапляються національно марковані компоненти, що втратили власне семантичне навантаження та відсилають до реалій тваринного та рослинного світу. Наприклад, вислів «*нехай буде гречка*» використовується для вираження згоди, тобто в значенні «гарзд, добре» [57, с. 169], тоді як «*щоб тебе качка копнула*»

служує для передачі «незадоволення, несхвалення або обурення щодо когось чи чогось» [57, с. 289]. Останній вираз можна розглядати як фразеологізм-лайку, що використовується переважно в ситуаціях, коли мовцеві не йдеться про заподіяння зла, а радше про вираження невдоволення діями чи поведінкою співрозмовника. Тому цілком виправдано стверджувати про його жартівливе забарвлення.

У вигуківих фразеологізмах національно маркований компонент нерідко означає такі природні явища, перед якими людина не мала захисту й які усвідомлювалися як певна небезпека. Тому цілком природно, що, бажаючи зла, мовець ніби звертався по підтримку до сил природи. Так, у висловах на кшталт: «*щоб грім побив (убив, прибив тощо)*» реалізується значення «недоброго побажання комусь» [57, с. 170]. Як лайливий вислів уживають і фразеологізм «*сіль тобі на язик, печина в зуби*», який «виражає побажання невдачі, лиха та всього недоброго» [57, с. 650].

У вигуківих фразеологізмах-лайках простежується нашарування архаїчних міфологічних уявлень, зокрема у висловах на зразок *цур* – давнього українського вигуку. Цей компонент уживають у висловах, що слугують заборонаю доторкатися до чогось, присвоювати чи виконувати певні дії. Його застосовують у мовних зворотах для підтвердження домовленості чи певної умови, а також для вираження несхвалення, невдоволення, прагнення позбутися чогось або не згадувати про щось. Наприклад: «*цур тобі та нек тобі*» – використовують «вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» [57, с. 758]; «*хай йому цур*» – вживають для «вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» [57, с. 758]. Слово *цур* у вигуківих фразеологізмах пов'язують із лексемою *цурка*, що означає «палиця». У деяких тлумаченнях його розглядають як символічне втілення духа-охоронця оселі. У таких випадках вигук *цур* виступає своєрідним закликком цього духа, який мав оберігати житло та відвертати небезпеку. Таким чином, компонент не лише виконує функцію заборони чи вигуку невдоволення, а

й містить елемент архаїчної міфологічної символіки, пов'язаної із захистом помешкання.

Вигук *пек* у передає емоції досади та незадоволення, сигналізує про відсторонення або відмову, а також виражає прагнення відвернути щось або позбутися когось чи чогось. У структурі вигукових фразеологізмів, крім елементів *цур* і *пек* часто зустрічає елемент компонент «грець», наприклад: «*бодай грець спалив у діжі*» [57, с. 168] та «*хай би грець узяв*» [57, с. 169]. Фразеологізми перебувають у синонімічних зв'язках і застосовуються для передачі незадоволення або прагнення позбутися когось чи чогось. Лексема *грець* уживається переважно в розмовному мовленні й означає «апоплексичний удар, параліч».

У складі вигукових фразеологізмів важливу роль відіграють елементи, що посилюють їхню імперативність. Поруч із часткою *хай*, яка традиційно надає вислову наказового чи побажального відтінку, вагомим засобом формування імперативного значення є дієслівний компонент у формі наказового способу. Наказова форма дієслова в таких одиницях має значно вищий рівень емоційності, ніж інші дієслівні категорії, адже вона безпосередньо спрямована на адресата та передає реакцію мовця — спонукання, вимогу, докір чи емоційний вибух. Саме ця підсилена експресивність наближує такі дієслова до вигуків, що традиційно асоціюються зі стислим, емоційно насиченим реагуванням на ситуацію.

Таким чином, дієслово в наказовому способі не лише виконує граматичну функцію, а й формує основний тон вислову, роблячи фразеологізм більш різким, енергійним і експресивним.

Серед вигукових фразеологізмів окрему групу становлять ті, у яких національно маркований компонент пов'язаний із конфесійною сферою – і такий зв'язок є цілком природним. Адже українці здавна розглядають віру як невід'ємний елемент родинної традиції та повсякденного життя: «*дай Боже (Бог) пам'ять*» – «уживається для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь» [57, с. 186]; «*дай Боже (Бог, Господи)*». «1.

Уживається для вираження побажання кому-небудь чогось доброго. 2. Уживається для вираження схвальної оцінки кого-, чого- небудь щодо розміру, кількості, якості, ступеня вияву і т. ін.» [57, с. 186]. Наведені фразеологізми перебувають у синонімічних відношеннях. Водночас вони демонструють і здатність утворювати антонімічні пари, наприклад: «*не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божжа)*» [57, с. 186], які використовують для того, щоб убезпечитися від чогось / остерігатися певної небезпеки та «*не доведи (не приведи) Господи (Боже, Бог, Господь)*» [65, с. 211], який близький за значенням, але з іншим відтінком: використовується для застереження або вираження жалю; протиставлення при цьому підкреслює заперечна частка *не*.

Вигуківі структури які функціонують як у повній так і в скороченій формі, містять онімні компоненти тощо, наприклад: «*з Богом, Парасю*» – «уживається як побажання: можеш іти» [57, с. 34];]; «*убий (побий) мене Бог*» – «уживається для вираження запевнення, заприсягання у правдивості висловленого» [57, с. 731]; «*дай/давай Боже ноги (а чорт колеса)*» – «уживається для вираження необхідності раптової втечі звідкись» [57, с. 186]. Зазвичай українці звертаються не тільки до Бога, а й до Божої Матері: «*мати Божжа*» – «уживається для вираження позитивних або негативних емоцій: радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін.» [57, с. 370]. Фразеологізм «*хай Мати Божжа милує*», за даними словників використовують «вираження побажання добра та благополуччя» [57, с. 370].

У мовній системі спостерігається закономірна кореляція між позитивно та негативно оціненими одиницями: добро й зло співіснують у паралельних смислових площинах. Так, компонент *Боже* традиційно асоціюється з чимось добрим, благим, проте разом із цим існує й протилежний полюс – уявлення про зло, нечисті сили та негативні явища. Така взаємопов'язаність демонструє, що лексико-фразеологічна система здатна одночасно відображати як позитивні, так і негативні аспекти буття,

створюючи багатовимірну картину світу в мові. У цьому випадку компонентами фразеологізму є лексеми на кшталт: *дідько, біс, як-от: «якої бісової матері»* [57, с. 370] – використовують для вираження обурення щодо дій або намірів когось. Такий вислів має фамільярний характер, використовується з лайливим відтінком і належить до емоційно забарвлених одиниць. Порівняймо: *«дідько б тебе взяв»* – «уживається для вираження невдоволення, обурення, досади чи навіть захоплення або здивування кимось чи чимось» [57, с. 202].

До емоційно-імперативних висловів належить і фразеологізм «до дідька (лисого)» – «уживається для передачі невдоволення поведінкою, діями чи вчинками когось» [57, с. 202]. Усі ці вислови передають різні емоційні стани мовця, виконують оцінну функцію, окреслюють його ставлення до адресата й нерідко мають наказовий характер.

Отже, вигуківі фразеологізми яскраво відбивають українські реалії та типові ситуації спілкування, уживаючись у різних емоційних станах – злості, радості, здивуванні тощо. Переважна більшість із них має спонукальний характер і вимовляється оклично. Спонукальність забезпечують дієслова наказового способу, інфінітиви з наказовим значенням, присудки умовного способу з імперативним відтінком, а також частки *бодай, нехай, хай* тощо.

Національно марковані компоненти вигуківих фразеологізмів хоч і походять від конкретних реалій об'єктивного світу — явищ природи, предметів матеріальної культури, представників рослинного й тваринного світу чи елементів релігійної сфери, – однак у сучасному мовленні значною мірою втратили свій первісний зміст. Первинні значення цих лексем з часом стерлися, поступившись місцем суто емоційно-експресивній функції.

Такі компоненти уже не сприймаються мовцями як назви конкретних об'єктів або явищ, а виконують роль формальних елементів, що підсилюють емоційність вислову, надають йому імпульсивності чи окличності. Саме тому вони кваліфікуються як семантично спустошені:

їхня початкова денотативність відійшла на другий план, а на передній план вийшла виражальна функція, тісно пов'язана з експресивністю вигуківих фразеологізмів.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ НАЦІОНАЛЬНО ОЗНАЧЕНИМ КОМПОНЕНТОМ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вивчення фразеологізмів із національно-означеним компонентом у шкільному курсі української мови має важливе значення для формування в учнів фразеологічної, комунікативної, культурної та соціолінгвістичної компетентностей. Такі одиниці відображають національно-культурні традиції, етнопсихологічні особливості та мовну картину світу українського народу. Залучення фразеологізмів із національно-означеним компонентом у навчальний процес сприяє усвідомленню учнями ролі образного слова в мовленні, розвитку мовленнєвого чуття, асоціативного мислення та вихованню ціннісного ставлення до національної культури.

Метою опрацювання фразеологізмів із національно означеним компонентом є формування фразеологічної компетенції учнів, що передбачає вміння розпізнавати, пояснювати та доречно використовувати стійкі вислови у мовленні.

3.1. Роль фразеології у формуванні мовно-культурної компетентності та місце фразеологічного матеріалу з національною семантикою в освітніх ресурсах

Фразеологія як невід'ємна складова лексичної системи мови відіграє важливу роль у процесі формування мовної та культурної компетентності школярів. Вона забезпечує засвоєння учнями не лише словникового багатства, а й духовно-культурних цінностей народу, що відображені у стійких словосполученнях. Фразеологічні одиниці є своєрідними носіями національно-культурного коду, через який передаються світогляд, морально-етичні уявлення, історичний досвід і ментальність українців.

Вивчення фразеологізмів у шкільному курсі української мови сприяє розвитку мовного чуття, формуванню навичок точного й виразного мовлення, умінню доречно вживати стійкі вирази в різних комунікативних ситуаціях. Завдяки цьому учні оволодівають не лише лексико-семантичними значеннями слів, а й стилістичними та емоційно-експресивними відтінками мовлення, що розширює їхню комунікативну компетентність.

Окрім мовного аспекту, фразеологія має значний виховний потенціал. Через народні вислови школярі долучаються до традиційної культури, моральних цінностей, національної символіки. Фразеологізми формують у дітей почуття належності до свого народу, розуміння його духовної спадщини, національної самобутності. Залучення фразеологічного матеріалу у навчальний процес стимулює розвиток когнітивних та естетичних здібностей учнів, сприяє вихованню мовної культури, шанобливого ставлення до слова як духовного скарбу нації.

Таким чином, фразеологія виступає не лише засобом мовного збагачення, а й потужним чинником формування культурної компетентності учнів. Її системне вивчення у шкільному курсі української мови сприяє гармонійному поєднанню мовної, інтелектуальної та духовної складових розвитку особистості, що відповідає сучасним вимогам мовної освіти.

Фразеологічний компонент, зокрема фразеологізми з національно означеним компонентом, у сучасних нормативно-методичних документах закріплені як складова змісту курсу української мови в базовій (5–9 кл.) і профільній (10–11 кл.) школі. Модельні та типові навчальні програми містять окремі розділи або тематичні блоки «Лексика. Фразеологія» (або інтегровані модулі лексико-стилістичного спрямування), у межах яких передбачено вивчення стійких мовних одиниць, їхнього значення, стилістичної функції й контекстуального вживання. Таким чином, робота з фразеологізмами позиціонована як обов'язкова частина формування

лексичної та комунікативної компетентності школярів.

Нормативні документи підкреслюють інтегративну функцію навчального предмета: вивчення лексики й фразеології має поєднуватися з розвитком мовленнєвих умінь, роботою над стилістикою, читанням художніх текстів та міжпредметними зв'язками (з літературою, історією, народознавством, біологією). У модельних програмах для 5–9 та 10–11 класів запропоновано теми й очікувані результати, які передбачають не тільки знання тлумачення фразеологізмів, а й уміння використовувати їх у різних комунікативних ситуаціях, аналізувати походження й стилістичні відтінки.

Державний стандарт базової середньої освіти акцентує компетентнісний підхід і визначає результати навчання, серед яких – сформованість мовної особистості, здатної адекватно та етично використовувати мовний засіб у соціокультурному просторі. Це зумовлює включення фразеологічного матеріалу до змістових ліній навчальних програм як засобу формування мовленнєвої, комунікативної та культурологічної компетентностей. Тому теми з фразеології розглядаються у контексті загальних цілей навчання мови й розвитку мовної особистості.

У практичному вимірі чинні програми пропонують наступні орієнтири щодо місця та змісту роботи з фразеологізмами із національно-означеним компонентом:

У 5–6 класах – ознайомлення зі стійкими виразами на елементарному рівні (усне тлумачення, робота з прикладами в тексті); у 7–9 класах – систематичне вивчення фразеологізмів у розділах «Лексика. Фразеологія», порівняльні й контекстуальні вправи, робота з прислів'ями й приказками; у 10–11 класах – поглиблений аналіз походження, стилістичної функції, порівняльні дослідження і міжпредметні проєкти.

Акцент на семантиці й образності фразеологізмів, їхній стилістичній маркованості, етимології (фольклорні джерела, професійні/регіональні контексти) і ролі в художньому тексті. Особлива увага — фразеологізмам,

що несуть національно-культурний зміст (етнолексика, народні символи).

Чинні програми заохочують використання інтерактивних, проблемно-пошукових і проєктних форм роботи (уроки-дослідження, міжпредметні проєкти, мінідослідження у фразеології), що відповідає загальній компетентнісній парадигмі освіти.

Для забезпечення відповідності шкільної підготовки вимогам зовнішнього оцінювання (зокрема тематичного покриття предмета на рівні ДПА/ЗНО) програми містять орієнтири щодо тем і навичок, що оцінюються – зокрема розпізнавання та тлумачення лексико-стилістичних одиниць, робота з контекстом і трансформація висловлювань. Це мотивує включати в навчальні програми й навчальні плани конкретні практичні завдання на фразеологію.

Отже, у чинних програмах місце фразеології визначено як компонента лексичної (фразеологічної) лінії курсу української мови, що реалізується послідовно на різних етапах навчання; зміст роботи передбачає як формування елементарних уявлень у початковій/передбазовій школі, так і поглиблений аналіз та міжпредметні дослідження у старших класах. Практична імплементація цього місця передбачає поєднання теоретичного вивчення (семантика, етимологія, стилістика) з контекстуальною й творчою роботою (переклад, аналіз художніх текстів, проєкти), що узгоджується з державними освітніми орієнтирами.

Фразеологізми з національно-означеним компонентом мають значний дидактичний потенціал, адже вони акумулюють багатовіковий досвід народу, його морально-етичні норми та світоглядні орієнтири. Як зазначає Л. Устенко, «фразеологічні одиниці виступають ефективним засобом формування національно свідомої, духовно багатой особистості» [66, с. 40].

Фразеологізми з національно-означеним компонентом є важливим інструментом розвитку емоційно-оцінного мислення учнів. Завдяки своїй

образності та культурній насиченості такі стійкі вислови допомагають школярам не лише запам'ятовувати мовні одиниці, а й глибше усвідомлювати емоційні відтінки, що стоять за ними. Національно марковані компоненти – назви тварин, рослин, предметів побуту, природних явищ чи історичних реалій – несуть у собі певний культурний код, який активізує асоціативне мислення та формує здатність оцінювати поведінку, риси характеру або життєві ситуації через призму народного світогляду.

Кожен фразеологізм із національною семантикою підсилює емоційну виразність висловлення, оскільки він відтворює традиційні уявлення народу: позитивні (працьовитість, вірність, мужність) або негативні (ледарство, хитрість, жорстокість). Наприклад, вислови на зразок *«працьовитий, як віл»*, *«ставати дибки, як кінь»*, *«тягти kota за хвоста»* спонукають учнів співвідносити поведінку людини з властивостями тварин, які в українській культурі мають певне символічне навантаження. Таке зіставлення сприяє виробленню оцінного ставлення до різних рис характеру та життєвих моделей.

У результаті фразеологізми з національно-означеним компонентом не лише збагачують мовлення, а й виконують виховну функцію: вони навчають розрізняти позитивні та негативні моральні якості, розвивають здатність до емоційного реагування й сприяють формуванню ціннісних орієнтацій учнів.

Крім того, робота з фразеологізмами цього типу розвиває асоціативне, образне й критичне мислення, поглиблює знання про лексику й семантику української мови, стимулює творчу активність школярів у процесі мовленнєвої діяльності.

Ефективність вивчення фразеологізмів у шкільній практиці забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів, серед яких провідними є:

науковість – ознайомлення учнів із основними поняттями

фразеології;

доступність і системність – поступове ускладнення матеріалу відповідно до вікових можливостей учнів;

зв'язок теорії з практикою – активне використання фразеологізмів у мовленні;

національно-культурна спрямованість – розкриття етнокультурного змісту фразеологічних одиниць;

активність і творчість – організація пізнавально-дослідницької діяльності учнів.

До найефективніших методів і прийомів роботи належать:

лексико-семантичний аналіз (з'ясування значення, добір синонімів, визначення переносного змісту);

порівняльний аналіз (зіставлення українських і зарубіжних фразеологізмів із назвами тварин);

робота з контекстом (підбір і створення речень і текстів із уживанням фразеологізмів);

ігрові форми навчання (мовні ігри, кросворди, вікторини);

робота з фольклорним матеріалом (прислів'я, приказки, загадки);

інтегровані уроки (поєднання мовного матеріалу з літературою, образотворчим мистецтвом, біологією).

Як підкреслює І. Підласий, важливо «не лише дати учням теоретичні знання про фразеологізми, а й навчити застосовувати їх у практиці мовлення, зберігаючи виразність і національну специфіку вислову» [45, с. 72].

Роботу з фразеологізмами доцільно організовувати поетапно:

1. Підготовчий етап – актуалізація життєвого досвіду учнів, створення мотивації до вивчення матеріалу, спостереження за поведінкою тварин, асоціативні вправи.

2. Аналітичний етап – пояснення значення фразеологізмів, виявлення джерел їх походження, аналіз внутрішньої форми та образності.

3. Практичний етап – вправи на вживання фразеологізмів у мовленні, складання речень, діалогів, міні-текстів.

4. Творчий етап – створення власних висловів за аналогією, добір художніх прикладів, підготовка міні-проектів.

Опрацювання фразеологізмів із національно означеним компонентом у шкільному курсі української мови ґрунтується на реалізації низки дидактичних принципів, спрямованих на розвиток мовної, культурної та комунікативної компетентностей учнів. Такі фразеологізми є важливою частиною мовної картини світу, адже вони відображають народні уявлення, спостереження за природою, морально-етичні оцінки та соціальні стереотипи. У цьому контексті робота із фразеологією виконує не лише пізнавальну, а й виховну функцію, сприяючи формуванню національно свідомої мовної особистості.

3.2. Методичні принципи, новітні методи та прийоми роботи з фразеологізмами на уроках української мови

Опрацювання фразеологізмів із національно-означеним компонентом у навчальному процесі базується на сукупності методичних принципів, які забезпечують глибоке розуміння учнями культурної, образної та емоційно-оцінної складової мови. Основними принципами є:

1. Принцип наочності та образності передбачає використання візуальних і контекстуальних засобів для кращого розуміння фразеологізмів із національно-означеним компонентом. Завдяки малюнкам, відео, коміксам або сюжетам із літератури учні не просто запам'ятовують вислови, а відчують їхню образність та культурний зміст. Наприклад, «*Працьовитий, як віл*» – образ вола, що тягне плуг, передає старанність людини; «*Бережися вовка в овечій шкурі*» – сюжетна наочність пояснює приховану небезпеку. Такий підхід сприяє засвоєнню значення, розвитку емоційно-оцінного мислення та формуванню культурної компетентності учнів.

2. Принцип системності та послідовності передбачає поступове ускладнення навчального матеріалу: від розуміння окремих фразеологізмів до їхнього використання у текстах і творчих завданнях. Учні спочатку знайомляться зі значенням та походженням фразеологізмів, потім аналізують їх у контексті художніх або публіцистичних текстів, і нарешті створюють власні вислови за аналогією. Початковий рівень: «*Працьовитий, як віл*», «*Хитрий, як лисиця*» – пояснення значення та образу. Середній рівень: використання цих фразеологізмів у реченнях, коротких текстах, діалогах. Високий рівень: створення власних висловів або міні-творів, драматизація сценок із використанням фразеологізмів. Використання такого підходу сприяє послідовному засвоєнню матеріалу учнями, розвитку їхньої творчості, логічного та емоційно-оцінного мислення, а також глибшому розумінню культурного контексту мови.

3. Принцип емоційної насиченості та оцінності – орієнтований на розвиток емоційно-оцінного мислення учнів, здатності розрізняти позитивні та негативні риси характеру, які відображаються через тваринні, рослинні або побутові образи у фразеологізмах.

4. Принцип практичної спрямованості – передбачає активне застосування фразеологізмів у мовленні, творчих завданнях, міні-проектах, інтерактивних вправах та рольових іграх, що сприяє закріпленню матеріалу та розвитку комунікативних навичок.

5. Принцип інтеграції з іншими навчальними предметами – використання фразеологізмів у літературі, історії, мистецтві та сучасних медіатекстах дозволяє учням бачити міждисциплінарні зв'язки і глибше розуміти культурний контекст.

Для ефективного опрацювання фразеологізмів застосовуються різноманітні методичні прийоми:

- Словниково-тлумачний аналіз – пояснення значення, походження та структури фразеологізму;
- Контекстуальний аналіз – вивчення використання фразеологізмів у

художніх текстах, публіцистиці та медіа;

- Порівняльно-антропологічний метод – зіставлення поведінкових характеристик людей і тварин, рослин або предметів, що виступають у фразеологізмах;
- Творчі завдання – складання власних висловів за аналогією, написання міні-оповідань, казок, гуморесок, створення коміксів;
- Драматизація та рольові ігри** – постановка сценок із активним використанням національно-маркованих фразеологізмів;
- Інтерактивні вправи – складання асоціативних карт, розв’язування кросвордів і ребусів, групові проєкти.

Системне застосування цих принципів і прийомів сприяє не лише засвоєнню мовного матеріалу, а й розвитку ціннісного, емоційного та культурного компонентів мовної компетентності учнів. Фразеологізми з національною семантикою стають ефективним інструментом формування мовної чутливості, творчого мислення та культурного світогляду школярів.

Формування лінгвокультурної компетентності учнів є одним із провідних завдань сучасної мовної освіти, оскільки воно передбачає усвідомлення тісного взаємозв’язку між мовою, культурою та світоглядом народу. У процесі вивчення фразеології, зокрема фразеологізмів із національно-означеним компонентом, учні засвоюють не лише лексичне значення стійких сполучень, а й культурно-національний зміст, який вони втілюють. Тому ефективна система вправ і завдань має бути спрямована не лише на мовленнєвий розвиток, а й на пізнання культурних кодів, символів і цінностей, зафіксованих у фразеологічному фонді мови.

Під час створення системи вправ доцільно дотримуватися таких принципів:

комунікативної спрямованості, тобто орієнтації на практичне використання фразеологізмів у мовленні;

культуровідповідності, що забезпечує зв’язок між мовним матеріалом і культурними традиціями;

діяльнісного підходу, який стимулює учнів до творчої участі у процесі пізнання;

поетапності, коли відбувається поступове ускладнення завдань — від репродуктивних до продуктивних і творчих;

інтерактивності, що передбачає роботу в парах, групах, дискусійні форми навчання, мовні ігри.

Типологія вправ і завдань.

1. Репродуктивні вправи. Мета – формування базових знань про фразеологізми, їх значення, будову, походження. Наприклад:

1. Вправа «Розпізнай фразеологізм». Завдання. Прочитайте словосполучення. Позначте ті, що є фразеологізмами: бити чолом; високий будинок; пекти раки; синє море; ламати голову; до біса; голий як бубон.

2. Вправа «Установи значення». Завдання. Зіставте фразеологізми з їх значеннями.

1	носитися з писаною торбою	а) несподівано, раптово
2	забивати клин	б) дуже піклуватися про когось
3	жити як у Бога за пазухою	в) зникло безслідно
4	як рукою зняло	г) заважати стосункам, сварити
5	як грім з ясного неба	г) жити в безпеці, спокої

(Упор на «писану торбу», «Бога за пазухою» як національно-культурні реалії.)

3. Вправа «Визнач будову фразеологізму». Завдання. Підкресліть національно-означений компонент і визначте граматичний центр словосполучення:

1. іти до бісової матері;
2. ставати дибки, як кінь татарський;
3. забиватися в кучугуру;
4. крутитися як білка в колесі;
5. стояти на своєму, як козак на сторожі.

4. Вправа «Походження вислову».

Завдання. Визначте, до яких реалій походження належать подані фразеологізми (побутові, релігійні, етнографічні, історичні, міфологічні).

1. водити за ніс;
2. спасибі тобі, Боже, що не гірше;
3. увести в блуд;
4. ловити облизня;
5. сім п'ятниць на тиждень.

5. Вправа «Підбери український відповідник». Завдання. Доберіть українські фразеологізми з національно-означеним компонентом до поданих тлумачень.

1	дуже далеко родичі	(Очікувані відповіді: сьома вода на киселі; працювати як віл; молоти язиком; жити як у Бога за пазухою.)
2	працювати завзято	
3	говорити неправду, вихвалитися	
4	жити в достатку	

6. Вправа «Доповни речення». Завдання. Уставте в речення відповідні фразеологізми з національно-культурним компонентом.

1. Він такий далекий родич, що аж _____.

2. Дід працював від зорі до зорі, хоч і казав, що старий, але тримався.

3. У нашої бабусі хата була затишна, тиха, мовби _____.

4. Марійка говорила без угаву, ніби _____.

7. Вправа «Встав пропущене слово». Завдання. Вставте пропущені національно-означені компоненти.

1. Дякувати _____, що не гірше.

2. Працювати як _____ у плузі.

3. Міцний, як _____ дуб.

4. Заговорити зуби, наче _____.

8. Вправа «Добери приклади». Завдання. Наведіть 3 фразеологізми із національно-означеним компонентом, що позначають:

1. *рису характеру;*
2. *емоційний стан;*
3. *оцінку поведінки людини.*

9. Вправа «Визнач значення в контексті». Завдання. Прочитайте уривок. Визначте значення виділеного фразеологізму.

Батько ходив цілий день похмурий. Лише ввечері зізнався мамі, що начальник знову «набив йому баки». Поясніть значення фразеологізму «набити баки».

10. Вправа «Розподільна». Завдання. Розподіліть фразеологізми за групами:

1. *з етнокультурним компонентом;*
2. *з релігійним компонентом;*
3. *із побутовою назвою.*

Фразеологізми: *як у Бога за пазухою, тягнути kota за хвіст, бити в штанці, хоч греблю гати, водити за ніс, носитися з писаною торбою, до бісової матері, святі моці, сім мішків гречаної вовни.*

2. Етимологічно-культурологічні вправи. Мета – ознайомити учнів з історичними, побутовими та фольклорними джерелами фразеологізмів, розкрити їх лінгвокультурний зміст. Наприклад:

1. Вправа «Культурний слід». Мета: встановити культурні джерела походження. Завдання. З'ясуйте, до яких сфер походження належать фразеологізми (історична, побутова, релігійна, фольклорна, обрядова) і коротко поясніть їх первісний зміст.

1. *сьома вода на киселі*
2. *як у Бога за пазухою*
3. *тримати камінь за пазухою*
4. *водити за ніс*
5. *з'їсти пуд солі*

Ключ: 1 – побутова (харчова традиція); 2 – релігійна; 3 – фольклорна (уявлення про лукавство); 4 – побутова (приборкування тварин); 5 – побутова (солеваріння, значення «довгий досвід»).

2. Вправа «Як це виникло?». Мета: реконструювати первісні образи фразеологізмів.

Завдання. Прочитайте фразеологізми з національно-культурними реаліями. Спробуйте пояснити, який реальний предмет або традиція лежить в основі вислову.

1. *носитися з писаною торбою*

2. *як мак процвітає*

3. *як корова язиком злизала*

Ключ: 1 – мішечок із вишивкою, сакральний або святковий предмет → турботливе ставлення; 2 – рясне цвітіння маку → швидко, яскраво; 3 – корова злизує корм повністю → раптове щезнення.

3. Вправа «Фольклорне коріння». Мета: показати фольклорні корені висловів. Завдання. Укажіть, у якій фольклорній традиції закріплено вислів.

1. *хоч греблю гати*

2. *за тридев'ять земель*

3. *червоний як калина*

Ключ: 1 – прислів'я про надмірність; 2 – казкова формула простору; 3 – символіка калини у народних піснях.

4. Вправа «Символічний образ». Мета: розкрити символіку національно означених компонентів (калина, козацькі реалії, хліб, мед, божі образи тощо). Завдання. Проаналізуйте семантику культурних образів у фразеологізмах. Поясніть, що символізує виділене слово.

1. *стояти як укопаний*

2. *як калина в лузі*

3. *як кіт наплакав*

4. *як у рукавичці*

5. пекти раки

Приклад відповіді: Калина — символ краси, жіночності, України. Тому вислів «червоний як калина» позначає яскраву, привабливу зовнішність.

5. Вправа «Документ епохи». Мета: пов'язати фразеологізми з історичними реаліями. Завдання. Визначте історичні обставини, які могли спричинити появу фразеологізмів.

1. бити чолом

2. мовчати як риба

3. топтати ряст

4. сидіти на печі

5. нести хрест

6. Вправа «Міні-етюд походження». Мета: відтворити етимологічну історію. Завдання. Оберіть один із фразеологізмів і за 4–5 речень запишіть коротку «історію його народження» як з'явився вислів, які реалії в ньому відбиті, чому він став стійким.

Фразеологізми на вибір: *носитися з писаною торбою, ні бе ні ме, ловити гав, як у Бога за пазухою, стояти як калина, крутитися як білка в колесі.*

7. Вправа «Реконструктор традицій». Мета: виявити обрядові та дохристиянські елементи. Завдання. Поясніть, які обрядові або вірувальні уявлення відбито у фразеологізмах:

1. зурочити когось

2. відвести лихо

3. знімати порчу

4. як мак процвітає

5. як водою змило

8. Вправа «Українські реалії – українські фразеологізми». Мета: усвідомити зв'язок мови й культури. Завдання. *Знайдіть у словнику або пригадйте фразеологізми, у яких виступають національно-специфічні*

реалії України: калина, кобза, козак, свита, хата, жито, вареник, рушник.

Запишіть по 1–2 вислови з кожним словом і поясніть їх значення.

Таким чином, сучасна методика опрацювання фразеології перебуває у фазі оновлення. Триває активний пошук ефективніших підходів і засобів навчання, спрямованих на формування в учнів мовної й мовленнєвої компетентності. Педагог має впроваджувати новітні освітні технології та будувати навчальний процес на основі актуальних наукових напрацювань, поєднуючи їх із власною дослідницькою роботою. Отже, у шкільне навчання варто інтегрувати інноваційні методики, що забезпечують глибше розуміння матеріалу та сприяють розвитку творчих (лінгвокреативних) умінь старшокласників.

ВИСНОВКИ

Фразеологія постає складним і багатовимірним явищем, що поєднує семантичні, структурні, прагматичні й культурологічні характеристики. З'ясовано, що лексико-семантичний, структурний, функціонально-прагматичний, культурологічний та когнітивний підходи доповнюють один одного, дозволяючи всебічно дослідити природу фразеологізмів: від їхнього значення й будови до комунікативної дієвості та етнокультурної символіки.

Фразеологія розвивається в межах антропоцентричної парадигми, адже фразеологічні одиниці відбивають мовну свідомість, культурні коди, національні уявлення про світ. Фразеологізми виступають «знаками культури», у яких акумулюються історичний досвід народу, соціальні настанови, традиції та цінності.

Сучасні дослідження зосереджуються на питаннях класифікації, мотивованості, семантичної цілісності та функціонування фразеологізмів, а також усе більше уваги приділяють неофразеології, що відображає динаміку мови та трансформацію традиційних одиниць під впливом медійного й соціокультурного середовища.

Отже, фразеологія у сучасному мовознавстві стає не лише об'єктом структурно-семантичного аналізу, а й вагомим засобом дослідження мовної картини світу, культурної ідентичності та комунікативних процесів. Розгляд фразеологізмів із національно маркованим компонентом набуває особливої важливості, оскільки вони найбільш повно репрезентують специфіку етнокультурного досвіду та світоглядної традиції українського народу.

Дієслівні фразеологізми з національно маркованим компонентом мають особливості як за структурою, так і за семантикою. Найбільш уживаними є двокомпонентні та трикомпонентні структури, рідше багатоконпонентні (іноді ускладнені службовими словами). Вирізняються

тим, що національно маркований компонент часто стосується сфери людини та її оточення.

Іменникові ФО з національно маркованим компонентом переважно двокомпонентні, атрибутивний поширювач – найчастіше прикметник (іноді зустрічаємо займенники та порядкові числівники). Національно маркований компонент має як конкретне, так і абстрактне значення, має стосунок здебільшого до предметів людського побуту, іменує природні та штучні реалії, пов'язані зокрема й зі звичаями та традиціями народу.

Вигуківі ФО являють собою сталі формули розмовно-побутового характеру, використовувані для вираження глибокого невдоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось, обурення, досади, фразеологізми-лайки. За способом висловлення часто є спонукальними. Національно марковані компоненти вигуківих фразеологізмів є семантично спустошеними, хоч за походженням мають стосунок до реалій об'єктивної дійсності як природного, так і штучного походження, рослинного і тваринного світу, релігійної царини.

Аналіз методичної бази та освітніх програм показав, що фразеологізми з національною семантикою займають важливе місце в мовній освіті й мають значний дидактичний потенціал.

Установлено, що фразеологізми з національно маркованими компонентами не лише збагачують мовленнєвий досвід учнів, а й сприяють засвоєнню елементів національної культури та морально-етичних цінностей. Це робить їх дієвим засобом формування мовної особистості, здатної розуміти образність, емоційно-оцінні відтінки та творчо використовувати фразеологізми у мовленні.

З'ясовано, що фразеологізми з національно маркованими компонентами збагачують мовлення учнів і водночас формують їхнє розуміння національної культури та цінностей. Вони є важливим засобом розвитку мовної особистості та вміння творчо використовувати образні вислови.

Проаналізовано методичні принципи опрацювання фразеологічних одиниць, серед яких провідними є принципи науковості, доступності, системності, національно-культурної спрямованості, зв'язку теорії з практикою, активності й творчості учнів. Доведено, що саме їх реалізація забезпечує глибоке й свідоме засвоєння фразеологізмів із національно маркованими компонентами та сприяє формуванню навичок точного, виразного та стилістично доречного мовлення.

Виявлено, що ефективність навчальної діяльності підвищується за умов застосування сучасних методів і прийомів: лексико-семантичного й порівняльного аналізу, роботи з художніми текстами, використання наочності, проблемно-пошукових завдань, інтерактивних ігрових технологій, проєктної діяльності та міжпредметної інтеграції. Ці методи сприяють активізації пізнавальної діяльності школярів, розвитку асоціативного та образного мислення, формуванню емоційно-оцінних умінь.

Підкреслено, що робота з фразеологізмами із національно-означеним компонентом має не лише навчальний, а й виховний характер. Завдяки символічній насиченості таких одиниць учні розвивають морально-етичні орієнтири, усвідомлюють культурну цінність народного мовлення, вчаться інтерпретувати поведінку та риси характеру крізь призму національної культурної традиції.

Отже, фразеологізми з національно-означеним компонентом слугують важливим ресурсом формування комунікативної, культурологічної та ціннісної компетентностей учнів. Їхнє ефективне опрацювання сприяє розвитку мовної особистості, активізує творчу діяльність та залучає школярів до національної культури. Положення можуть використовуватися для створення методичних рекомендацій і практичних матеріалів у шкільній мовній освіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості їх формування. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 43-46.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 135 с.
3. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм. Українська мова: енциклопедія / ред. колегія: В. М. Русанівській, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Укр. енцикл., 2007. С. 801–802.
4. Балабан О. О. Лінгвокультурний аналіз фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом в англійській та українській мовах. *Лінгвістика*. 2012. № 3 (1). С. 124–131.
5. Бондар М. В. Класифікація національно маркованих одиниць. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. 2015. Вип. 30. С. 31–36.
6. Васильченко В. М. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою. *Дивослово*. 2009. № 6. С. 37–44.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. Та гол. ред.: В. Т. Бусел. Київ-Ірпінь: Перун, 2009. 1736 с. URL: <http://irbisnbu.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>
8. Венжинович Н. Ф. Тематична стратифікація фразеологізмів української мови. *Мова і культура: науковий щорічний журнал*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. Т. IX (121). Вип. 11. С. 112–120.
9. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород, 2018. 462 с.

10. Гапонів А. Б., Возна М. О. Лінгвокраїнознавство. Англомовні країни: підручник. Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. 464 с.
11. Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту: монографія. Дніпро: Акцент ПП, 2018. 432 с.
12. Демський М. Т. Українська фраземіка: дериваційна база, семантико-граматичні особливості: монографія / упоряд.: О. Демська, М. Яким. Дрогобич: Посвіт, 2019. 340 с.
13. Денисова А. С. Семантика та структура фразеологізмів на позначення відчуттів людини. Вісник Запорізького національного університету. 2015. № 1. С. 364–370.
14. Денисюк В. В. Фразотвірна концепція О. О. Потебні і проблеми фразотворення. Мовознавство. 2015. № 6. С. 52–65
15. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
16. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури: монографія. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.
17. Жайворонок В. В. Мова та етносвіт. Культура народів Причорномор'я: наук. журнал. Сімферополь, 2009. № 168. Т. 1. С. 259-261.
18. Жайворонок В. В. Мовні знаки української етнокультури в антропоцентричному висвітленні. Мовознавство. 2012. № 2. С. 58–64.
19. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. Мовознавство. 2001. № 5. С. 48–63.
20. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ: Довіра, 2007. 264 с.
21. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2018. 192 с.
22. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2018. 240 с.

23. Загнітко А. П. Сучасний тлумачний словник української мови. Донецьк: БАО, 2009. 960 с.
24. Загнітко А., Богданова І. Лінгвокультурологія: навч. посіб. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. 287 с.
25. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). Львів : Вид-во Львівського університету, 1989. 216 с.
26. Іщенко І. В. Лінгвокультурна маркованість фразем із глутонійним компонентом сало. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2021. № 52, Т. 1. С. 72–73.
27. Коваленко Н. Д. Етнолінгвістика. Традиційні родинні обряди. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. 240 с.
28. Коваль І. І. Вербалізація концепту schönheit у лексичних та фразеологічних одиницях німецької мови: лінгвокультурологічний аспект : дис.... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2018. 250 с.
29. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія: навч. посіб. 2-ге вид. Кривий Ріг: ТО Центр-Принт, 2014. 348 с.
30. Кононенко І. В. Мова і народна культура. Мовознавство. 2001. № 3. С. 62–69.
31. Кононенко І. В. Мова у контексті культури : монографія. Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2008. 390 с.
32. Коцюба З. Г. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок. Лінгвістичні студії. 2012. № 24. С. 74–79.
33. Культура мови: словник термінів / уклад. Л. Струганець. Тернопіль: Навчальна книга, 2000. 855 с.
34. Лакомська І. В. Лексико-семантичні особливості імперативів у складі фразеологізмів. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр. / Придністров. держ. ун-т ім. Т. Г.*

Шевченка. Серія: Лінгвістика і літературознавство. Тирасполь , 2015. Вип. 1. С. 219-226.

35. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. Львів, 2005. 352 с.

36. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : монографія. Харків, 2011. 304 с.

37. Лозицька М. П. Лінгвокультурний та прагматичний аспекти гендерно маркованих фразеологізмів сучасної німецької мови: дис. ... д-ра філософії : 035 Філологія. Луцьк, 2021. 274 с.

38. Лозицька М. П. Національно-культурна специфіка гендерно маркованих фразеологізмів з компонентом-зоонімом у сучасній німецькій мові. Іноземна філологія. 2019. Вип. 132. С. 16–25.

39. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2001. 18 с.

40. Онуфрійчук Г. І. Лінгвокультурний потенціал української етнофразеології: асоціативне поле «людина в колі інших істот»: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2016. 22 с.

41. Онуфрійчук Г. І. Фразеологія у контексті етнолінгвістичних досліджень. Українська мова та культура у загальнослов'янському контексті: здобутки та перспективи: тези доповідей. Київ: Університет «Україна», 2014. С. 43–46.

42. Охріменко М. А. Класифікація фразеологічних одиниць з національно-культурним компонентом у сучасних перській і українській мовах. Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис». Львів, 2022. № 11. С. 167–168.

43. Папіш В. Дискусійні питання фразеології у мовознавчих дослідженнях. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2009. Вип. 13. С. 79–82.

44. Педагогічна Конституція Європи. URL: <http://www.arpue.org/index.php/ru/hlavnaia/104-pedagogicheskaya-konstitutsiya-evropy/141-pedahohichnakonstytutsiia-yevropy-1>
45. Підласий І. Педагогічні інновації. Рідна школа. 1998. № 12. С. 3–81.
46. Пономаренко А. Ю. Експресивний компонент у без еквівалентних фразеологічних одиницях. Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія. 2000. № 4. С. 253–257.
47. Прадід Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів). Культура народів Причорномор'я. 2001. № 23. С. 157–161.
48. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія : проблематика досліджень НАН України, Ін-т української мови ; відп. ред. О. О. Тараненко. Київ; Сімферополь, 1997. 252 с.
49. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. В. А. Забіяка, І. М. Забіяка. Київ: Академія, 2015. 304 с.
50. Самойлович Л. В. Вплив вірувань українців на формування фразеології. Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2006. № 2. С. 224–228.
51. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ-Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
52. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
53. Семененко Н. М. Проблеми лінгвістичного статусу прислів'їв та приказок. Лінгвістичні та методичні основи філологічної підготовки вчителя-мовника. 2005. Т. 1. С. 201–208.
54. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
55. Скрипник Л. Фразеологія української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1973. 278 с.

56. Словник української мови в 11 томах / Інститут мовознавства ім.О.Потебні АН УРСР / голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наук. думка, 1970-1980.
57. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук. Київ: Наук. думка, 2003. 1104 с.
58. Соловець Л. О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту. Українська література в загальноосвітній школі. 2004. № 8. С. 52–56.
59. Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
60. Сучасна українська мова: підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. 400 с.
61. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія. Хмельницький: Авіст, 2008. 550 с.
62. Ужченко В. Д. Нові лінгвістичні парадигми «концепт – фразеологізм – мовна картина світу». Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2006. С. 146–151.
63. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2003. 363 с.
64. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української літературної мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.
65. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
66. Українська фразеологія: навчальний посібник для студентів філол. ф-тів ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. Харків: Основа, 1990. 167 с.
67. Українські прислів'я та приказки / уклад. С. Мишанич, М. Пазяк. Київ: Дніпро, 1984. 390 с.

68. Устенко Л. Ф. Особливості функціонування фразеологічних одиниць у різних стилях української мови. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки: Мовознавство*. 2011. с. 40-44.

69. Царьова І. В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнослов'янських говірок: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2015. 258 с.

70. Цап Г. Національно-культурний компонент у семантичній структурі слова. *Вісник Прикарпатського національного університету*. Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2010. Вип. XV–XVIII. С. 371–375.

71. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навч. посіб. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

72. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.). Харків: Вища шк., 1984. 208 с.

АНОТАЦІЯ

Палка Л. І. Фразеологізми з національно маркованими компонентами: лінгвістичний аналіз і методика їх вивчення в школі: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 014 Середня освіта. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатка, 2025. 86 с.

Робота присвячена дослідженню фразеологізмів із національно означеним компонентом та методичним підходам до їх вивчення у старшій школі. В роботі висвітлено теоретико-методологічні аспекти сучасного фразеологічного аналізу, їхні структурно-семантичні характеристики та культурний потенціал. Особлива увага приділена дієсловним, іменниковим та вигуківим фразеологізмам із національно маркованими елементами.

У роботі обґрунтовано актуальність інтеграції фразеологічного матеріалу з національною семантикою у навчальний процес, наведено методичні принципи, сучасні методи та прийоми роботи з фразеологізмами, спрямовані на формування мовно-культурної компетентності учнів.

Практична цінність полягає у можливості використання результатів для створення словників, дидактичних посібників і методичних матеріалів у старшій школі та для науково-дослідницької роботи студентів.

Ключові слова: фразеологізм, національно означений компонент, структурно-семантичні особливості, методика навчання, старша школа, мовно-культурна компетентність.

ABSTRACT

Palka L. I. Phraseological units with nationally marked components: linguistic analysis and methods of teaching them at school: Master's qualification thesis in specialty 014 Secondary Education. Ternopil: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2025. 86 p.

The thesis is devoted to the study of phraseological units containing nationally marked components and to methodological approaches to teaching them in upper secondary school. The research highlights the theoretical and methodological foundations of modern phraseological analysis, structural and semantic features of such units, and their cultural potential. Special attention is given to verbal, nominal, and interjectional phraseological units with nationally marked elements.

The thesis substantiates the relevance of integrating phraseological material with national semantics into the educational process and outlines methodological principles, modern methods, and techniques for working with phraseological units aimed at developing students' linguistic and cultural competence.

The practical value lies in the possibility of using the research results for compiling dictionaries, creating didactic materials and methodological resources for upper secondary school, as well as for students' research work.

Keywords: phraseological unit, nationally marked component, structural and semantic features, teaching methodology, upper secondary school, linguistic and cultural competence.